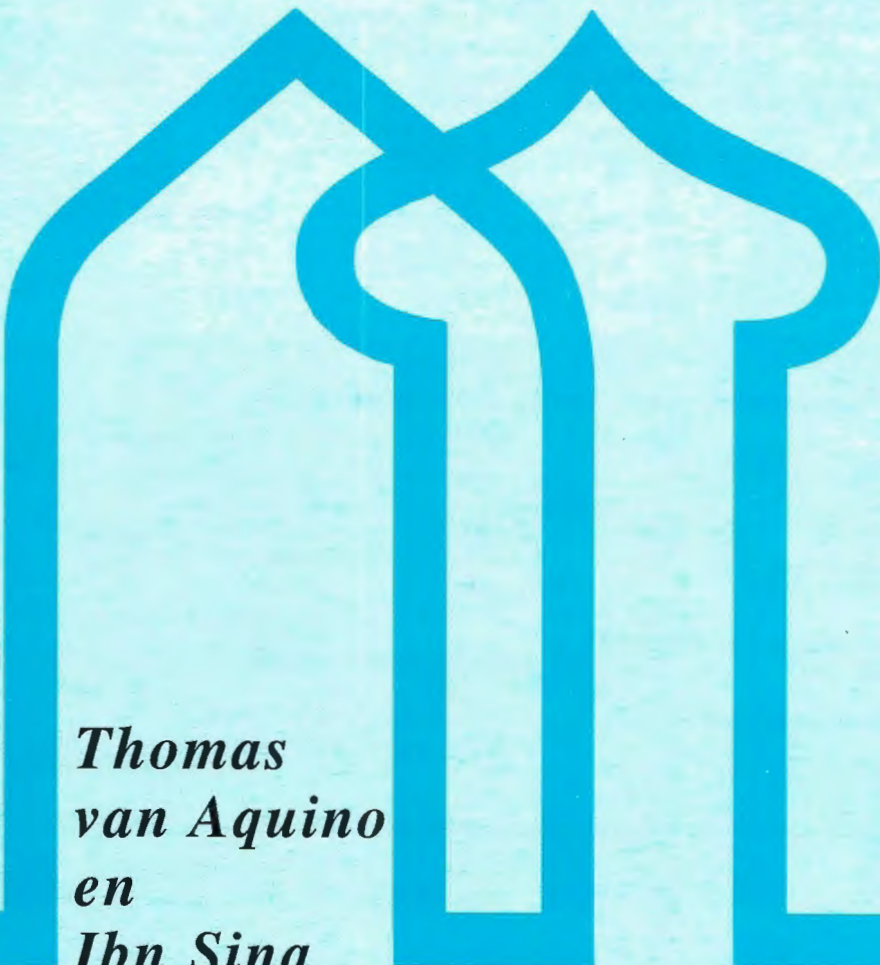

MOSLIMS

begrip

CHRISTENEN

JUNI 2000
JAARGANG 26 no. 3

*Thomas
van Aquino
en
Ibn Sina*

BUREAUS VOOR ONTMOETING MET MOSLIMS

Rooms Katholieke Kerk in Nederland: Berry van Oers, Cura Migratorum-ROMC

Luybenstraat 17, 5211 BR 's-Hertogenbosch. Tel. (+31) 073-6145159

Rooms Katholieke Kerk in België: Simon Lambregs, pr.

Hooiweg 188 B-3600 Genk, België. Tel. (+32) 089-352 883

Samen op Weg-kerken: Josien Folbert,

Postbus 8506, 3503 RM Utrecht Tel. (+31) 030-880 1 880

REDACTIE:

Marien van den Boom (eindredactie)

Josien Folbert

Simon Lambregs

Nico Landman

Cokkie van 't Leven (kernredactie)

Ane Mulder

Berry van Oers (kernredactie)

Ge Speelman

Karel Steenbrink

Pim Valkenberg

E-mail: begrip@planet.nl

Tekeningen: Frans Kalb

Abonnementen:

f30,- / 600 Bfrs per jaar (5 nummers)

Losse nummers: f6,50 / 120 Bfrs

Giro 4 300 211 tnv Begrip/Cura Migratorum

België: Kredietbank 453-0258581-69

tnv Begrip, Hooiweg 188, B-3600 Genk

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar opgezegd.

Uitgever, redactie en administratie:

'Cura Migratorum'

Luybenstraat 17

5211 BR 's-Hertogenbosch

Tel. (+31) 073-6145159

Fax. (+31) 073-6131175

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Op Internet te raadplegen als: http://onderwijs.efa.nl/levonet/begrip_moslms_christenen

Thomas van Aquino en Ibn Sina

In dit nummer wordt uitvoerig ingegaan op de filosofie van Thomas van Aquino. Zijn denken heeft eeuwen lang het denken van de kerken geïnspireerd als het gaat om de verhouding van de christelijke theologie tot de andere godsdiensten. De auteur laat zien dat in het denken van Thomas van Aquino belangrijke gesprekstof voor het oprapen ligt als het gaat om het interreligieuze gesprek met moslims. Daarnaast bespreekt de auteur de invloed van Ibn Sina op Thomas van Aquino.

De Islam Commissie van de gezamenlijke Europese kerken heeft in het afgelopen jaar een informatiebrief opgesteld over Geloofsonderricht in een multi-religieuze context. Het gaat hier om een belangrijk document voor allen die verantwoordelijk dragen voor levensbeschouwelijke vorming en pluraliteit in Europa.

Cokkie van 't Leven is recentelijk benoemd tot Afrika-secretaris van de S.O.W.kerken. Wij wensen haar veel succes met haar nieuwe werkring. Tegelijk betekent haar benoeming ook dat zij vertrekt uit de redactie van Begrip. Jarenlang was zij een belangrijke trekker van het tijdschrift. Daarvoor zijn we haar zeer erkentelijk. Toch blijven we uitzien naar af en toe een bericht over de Afrikaanse Islam van haar hand. Ook Anny van den Berg-van Beijnen nam afscheid vanwege het bereiken van de VUT-gerechtigde leeftijd. Gedurende 12,5 jaar droeg zij zorg voor de abonnementenadministratie en de verzending van Begrip. Voor haar vele goede zorgen danken wij haar.

INHOUDSOPGAVE

LEERHUIS	
107 De levensbehoeften A1-Aa' oen (K. Steenbrink)	62
THOMAS VAN AQUINO EN DE INTERRELIGIEUZE DIALOOG (Pim Valkenberg)	65
DE EIGENAARD VAN HET SPREKEN OVER GOD VOLGENS IBN SINA EN THOMAS VAN AQUINO (Pim Valkenberg)	70
MOSLIMS IN EUROPA	76
Brief aan kerken in Europa over Identiteit en geloofsonderricht	
Aanbevelingen aan kerkleiders	
Reactie op de brief aan de kerken over identiteit en geloofsonderricht (Henk Schouten)	
Verslag van de vrouwenontmoetingsdag 1 april 2000 (Josien Folbert)	83
Aardse schoonheid, Hemelse kunst (Karin Landsdaal- Wendela Copijn)	86
BOEKEN	92
EVENEMENTEN EN ONTMOETINGEN	97

LEERHUIS

107 DE LEVENSBENODIGDHEDEN AL-MA'OEN

In naam van God, de Erbarmer, de Barmhartige

1 Weet jij wie degene is die (de Dag van het) Oordeel loochent?

2 Dat is degene die de wees wegduwt

3 En hij spoort niet aan tot het geven van voedsel
aan de behoeftigen.

4 Wee dan de verrichters van de salaat

5 degenen die onachtzaam zijn met hun salaat,

6 degenen die er een vertoning van maken

7 en die de levensbenodigdheden tegenhouden

(Vertaling ICCN)

In het eerste deel van de soera lijkt het te gaan om een concrete individuele persoon. Het kan zeer wel zijn, dat er een tegenstander van Mohammed was in Mekka, die de spot met zijn openbaringen dreef. Hij was belangrijk genoeg om zijn tegenstand gewicht te kunnen geven: wel een hardvochtig en waarschijnlijk rijk man. Iemand dus, die wel in staat was om aan de acties voor de armen en berooiden mee te doen, maar dat weigerde. Vanaf vers 4 suggereert het meervoud een algemenere toepassing van het oordeel over de loochenaar van God en goedheid uit het begin. Een soortgelijke overgang dus als in soera 90. Sommige commentaren hebben in de overgang van enkelvoud (1-3) naar meervoud (4-7) een breuk willen zien en het eerste gedeelte in Mekka willen plaatsen, het tweede deel in Medina, toen immers de groep moslims groter was, de salaat als gebed beter geregeld. Deze splitsing lijkt niet nodig: op een individueel persoon, een incident van een

conflict kan in deze soera gereageerd zijn, met een verwijt aan één persoon én een algemene conclusie, die de sociale verplichtingen van de (gelovige, biddende) mens benadrukt.

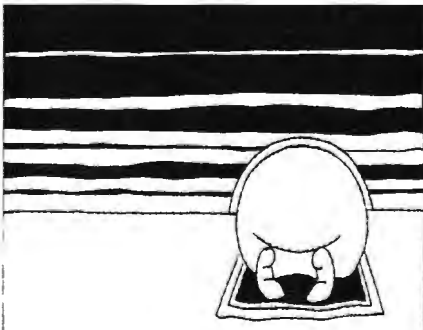
Er is een oud én modern debat over de vraag of de Koran een eeuwige openbaring was voor de gehele mensheid dan wel een openbaring gericht tot de concrete mensen van Mekka en Medina in vroeger tijd. In het laatste geval zou de 'geldigheid' van de uitspraken van de Koran ook beperkt zijn tot de periode van Mohammed. Deze visie is onder meer ontwikkeld door de Soedanees Muhammad Taha en zijn leerling Abdullahi An-Na'im. De vrouwonvriendelijke uitspraken in Medina en ook de regelingen die discriminerend zijn tegen Joden en Christenen zouden alleen tijdelijke beslissingen zijn in bepaalde concrete situaties en niet voor altijd geldig. De koran lijkt hier eigenlijk al een voorbeeld te geven hoe het in de praktijk van de openbaring is ge-

gaan: aan een concrete tegenstander van Mohammed, dus voor een tijdelijke en actuele kwestie, wordt een meer algemene oproep tot eerlijkheid in het gebed en grootmoedigheid ten opzichte van armen toegevoegd.

1. ... *die (de Dag van het) Oordeel loochent*: Leernhuis vertaalt dat met *die de godsdienst loochent*. Zie ook 82:9 en 95:7; het woord voor geloof/godsdienst (*dien*) kan ook als 'beloning', 'oordeel' vertaald worden; zo meestal in 1:4 en in andere vroegere koran-fragmenten. Het verband tussen geloof in God en de bereidheid om de armen voedsel te geven komt ook krachtig naar voren in 69:33-34.

5. *onachtzaam*: Voor de gebeden zijn tijdslijmieten bepaald: het eerste gebed in de morgen moet pas verricht worden nadat de eerste ochtendschemering zichtbaar is geworden en een witte en zwarte draad te onderscheiden zijn, maar voordat de zon echt helemaal boven de horizon is gekomen. Nu is het aanbevolen om zo snel als het volgens de regels geoorloofd is, ook het gebed te verrichten. In strenge commentaren verstaat men onder 'onachtzaam' vooral diegenen die het gebed pas op het laatste moment verrichten.

....*het ochtendgebed*..

6. *vertoning*: Hier wordt nog niet de uitdrukking 'schijnheilige' (*moenafiq*) gebruikt, die in de Medinatijd geldt voor diegenen die wel formeel tot de moslim-gemeente horen, maar hieraan niet de echte gevolgen voor het dagelijks leven willen verbinden. Vaak wordt aangenomen, dat het hier gaat om een openbaring uit de oudste Mekkaanse periode, toen wel de scheidlijnen tussen goed en kwaad, maar nog niet precies die tussen de geloofsgemeenschappen werden afgebakend. Men veronderstelt zelfs, dat de oudste moslims aan een gebed in het heiligdom in Mekka deelnamen, zoals de eerste christenen volgens Hand. 2:46 en 3,1-10 aanvankelijk nog gewoon met de Joden meebaden in de tempel. Pas later kwam er de duidelijke breuk en een min of meer geheel eigen liturgie. Dat gebeurde bij de christenen pas enige tijd na de dood van Jezus, bij de moslims in de loop van Mohammeds optreden als profeet. Soera 8:35 lijkt ook nog kritiek uit te oefenen op de heidense salaats in de Ka'ba (= het huis): *Hun salaats bij het huis is slechts gefluit en handgeklap. Proeft dan de bestraffing ervoor dat jullie ongelovig waren*.

In diezelfde sfeer lijkt ook deze soera kritiek te geven op de heidense Mekkanen, die maar een vertoning maken van hun gebed en er helemaal geen ethische normen aan willen verbinden.

Er is een curieus verhaal over een speciale afdeling in de hel, die voor deze 'vertoners' zou zijn gereserveerd: die afdeling is 'volgens de hadith van Ibn Abbas' zo verschrikkelijk, dat de andere bewoners van de hel tot God bidden, dat zij van dit vreselijke dal geen last zullen hebben. Dit mogen we rustig rekenen tot de 'afdeling horror', waarmee volkse predikanten hun gelovigen bedienden om hen van loze vertoningen af te houden en tot een eerlijk gebed te bewegen.

Over Mohammeds band met de Ka'ba heeft de oudste geschiedenis van Ibn Is-haq al een mooi verhaal: toen Mohammed 35 jaar oud was moest het heiligdom gerestaureerd worden. Toen de stammen ruzie kregen over de vraag wie de zwarte steen mocht (her)plaatsen, besloot men de beslissing te laten geven door iemand die het eerste de Ka'ba-poort zou binnenkomen. Dit was Mohammed. En hij gaf als oplossing, dat de steen in een grote doek zou worden gedaan, die zou vastgehouden worden door een vertegenwoordiger van alle stammen. Dit verhaal suggereert dus ook een deelname van Mohammed aan de nog niet gezuiverde eredienst in de Ka'ba. Maar hoe in feite het pre-islamitische gebed is geweest, blijft nog een grote vraag. W. Montgomery Watt (*Mohammed at Mecca*, 24-25) is van mening dat voor Mohammed en Mekkanen in het algemeen de 'heidense eredienst' nauwelijks betekenis had en dat de belangrijkste levensbeschouwing die van het 'tribale humanisme' was, waarbij zin van het leven vooral in de eer en glorie van de stam lag. Ook S.D. Goitein (*Studies in Islamic History and Institutions*, 88) spreekt over de Arabische wereld rond 600 als een 'geseculariseerde wereld ondanks een overvloed aan religieuze stromingen'. Zijn dit typisch citaten uit de jaren 1960 die in het voetspoor van het marxisme de rol van religie minimaliseren? Hoe dan ook, Mohammed moet zich aan oneerlijke religie gestoord hebben!

7: *levensbenodigdheden*: dit is de meest algemeen aanvaarde titel van de soera, maar de betekenis ervan wordt nog wel verschillend uitgelegd. ICCN tekent aan: 'primaire levensbehoeften als water, voedsel en brandstof om te koken' (in navolging van Djalalain). Nogal wat oudere commentaren kiezen met Baidawi voor een betekenis van *zakat*, de voorgeschreven aalmoes voor de armen, reizigers en

godgeleerden. Het dikke en geleerde commentaar van Ludovicus Marracci uit 1698 geeft naast de Arabische tekst en Latijnse vertaling een aantal *notae*, commentaren (met citaten uit Zamachsari en Djalalain) maar toch ook *refutationes*, 'weerleggingen'. De eigenaardigste *nota* is in dit geval wellicht de bijzondere vrucht die aan het lezen van deze soera verbonden is. De moderne commentaren laten die altijd weg, maar in de oudere vinden we zeer vaak zo'n bijzondere 'af-laat'. Aan het lezen van soera 107 is verbonden, 'dat na het lezen van deze soera de zonden vergeven zullen worden bij betaling van de verschuldigde *zakat*'.

In het commentaar van Maracci moet iedere bespreking eindigen met een *Refutatio*, weerlegging, of minstens een negatieve opmerking. In dit geval wordt aan Mohammed eigenbelang verweten. Wie was volgens Maracci immers de wees van vers 2: dat was Mohammed! En wel volgens soera 93:7-10: 'Heeft Hij jou niet als wees gevonden en onderdak gegeven? Jou dwalend gevonden en jou de weg gewezen? Jou behoeftig gevonden en rijk gemaakt? De wees dus, verdruk hem niet. De bedelaar, verjaag hem niet.' Vanuit zijn eigen ervaring kon Mohammed de oproep tot erbarmen voor de wees dus alleen maar ondersteunen. Maar om hem daarmee tot zelfzuchtig te verklaren is niet alleen flauw maar zelfs wel erg kortzichtig.

We kunnen ons afvragen hoe belangrijk in de prediking van Mohammed het geloof in de ondergang van de wereld en het laatste oordeel is geweest. Hoe dan ook, het was niet alleen speculeren over iets wat ooit nog eens zou gaan gebeuren, maar had meteen als gevolgen voor het praktische handelen nu. Dat is ook de boodschap van de soera met die zo dagelijks naam van 'levensbenodigdheden'.- Karel Steenbrink

THOMAS VAN AQUINO EN DE INTERRELIGIEUZE DIALOOG

Pim Valkenberg

*In het kader van een tijdschrift dat gewijd is aan het begrip tussen moslims en christenen ligt het niet voor de hand om aandacht te besteden aan een figuur als Thomas van Aquino (1225-1274). Hij staat immers niet bekend als een vriend van ketters en andersdenkenden in het algemeen, en van moslims in het bijzonder. En zijn theologie heeft zeker bijgedragen aan het superioriteitsgevoel van veel christenen, waardoor ieder gesprek met andersgelovigen nog steeds zwaar belast is. Iets van dat superioriteitsdenken wil ik uit de doeken doen in het eerste paragraafje van dit artikel, waarin ik laat zien hoe Thomas met ongelovigen denkt te moeten omgaan. Inderdaad: als men bij hem rechtstreeks zoekt naar een theologische verantwoording van onze moderne gedachten over dialoog en begrip tussen moslims en christenen, komt men bedrogen uit. Maar tegelijk kan Thomas ons wel degelijk behulpzaam zijn in het nadenken over hoe wij tegen en met andersdenkenden over ons geloof kunnen spreken, en daarvan wil ik in de twee andere onderdelen van dit artikel een voorbeeld geven: eerst door te laten zien hoe Thomas spelregels ontwikkelt voor het spreken met andersdenkenden in zijn *Summa contra Gentiles*, en vervolgens hoe hij deze spelregels toepast als het gaat om het beantwoorden van een aantal kritische vragen die moslims aan het christendom hebben.*

1. Thomas en de omgang met andersgelovigen

In de Middeleeuwen had men in het algemeen een heel andere visie op de verhouding tussen het ware geloof en andersgelovigen dan in de moderne tijd. De meeste mensen, zo meende men, waren Christenen, en zij die het nog niet waren, zouden het weldra moeten worden. De basisidee daarbij was toch wel dat iedereen op een enkele uitzondering na weet heeft van het christelijke geloof. Daarom werd ongelof niet zozeer gezien als een niet-kunnen-geloven, maar als een niet-willen, een bewuste weigering om de waarheid te aanvaarden. In zijn *Summa theologiae* behandelt Thomas het ongelof dan ook als een ondeugd die tegengesteld is aan de deugd van het geloof (*STh* II-II 10-16). Het ware geloof van de

Kerk is dan ook het uitgangspunt, vergeleken waarbij de andersgelovigen van meet af aan beschouwd worden als ongelovigen. In dit opzicht is Thomas, zoals bijna iedereen in de Middeleeuwen, heel wat minder liberaal dan het Tweede Vaticaanse Concilie: hij wil niet weten van tolerantie of godsdienstvrijheid, want de anderen wijken af van het ware geloof. Dat kan overigens nog op drie manieren: in de eerste plaats kunnen ze zich van meet af aan voor het ware geloof afsluiten, zoals het geval is bij de heidenen; in de tweede plaats kunnen ze het geloof aanvankelijk accepteren, maar halverwege blijven steken, zoals het geval is bij de Joden; of ze kunnen het hele geloof wel accepteren, maar er later weer vanaf vallen, zoals het geval is bij de ketters. Voor de ketters heeft Thomas een radicale therapie: aangezien zij de waarheid die ze

gekend hebben vervalsen, mogen ze door de wereldlijke overheid ter dood gebracht worden, net als valsemunters. Wel moet de Kerk er dan van overtuigd zijn dat ze hun dwaalleer werkelijk niet willen veranderen. Voor de Joden is Thomas overigens minder streng, want hij keurt de toen soms gangbare praktijk af die Joden tot het doopsel dwingt: aangezien niemand tot het geloof gedwongen mag worden, is deze doopdwang niet toegestaan.

Maar hoe denkt Thomas dan over interreligieuze dialoog? Hij gebruikt overigens niet dit woord, maar het verwante woord *debat* of *dispuut*. Een dergelijk debat met ongelovigen is toegestaan en zelfs lofwaardig indien het erom gaat te laten zien dat de ander fout zit. Ook een theologisch debat is toegestaan, maar dan alleen als de christelijke partner stevig genoeg in zijn schoenen staat. Gaat men echter met ongelovigen in gesprek vanuit een twijfel aan het eigen geloof, dan begaat men een zonde. Is het dan wel toegestaan om op vriendschappelijke wijze met ongelovigen om te gaan? Ook hier maakt Thomas een onderscheid: de Kerk verbiedt de omgang met ketters of scheurmakers, want de Kerk heeft over hen zeggenschap aangezien ze immers ooit tot het ware geloof hebben behoord. Maar de Kerk heeft over omgang met joden of heidenen niets te zeggen, al blijft het natuurlijk onverstandig om met ongelovigen om te gaan als je zelf niet een vast geloof hebt.

Deze korte rondgang door Thomas' opvattingen over de omgang met andersgelovigen leert dat hij geen ruimte kent voor interreligieuze dialoog, wanneer we daaronder verstaan de houding om van de ander allereerst te leren. Integendeel, de Christen kan alleen maar vanuit een standvastig geloof getuigen van de waarheid. Thomas kent dan ook geen andersgelovigen, maar enkel ongelovigen naast het ware geloof. En toch kan deze nega-

tieve balans het laatste woord niet zijn. De houding om je af te sluiten van de ander uit vrees dat je eigen geloof daarbij schade oploopt, is allerminst de houding van Thomas van Aquino die juist bekend staat om zijn open houding. Hij heeft immers gezegd dat je een ware uitspraak niet moet afmeten aan wie het zegt, maar aan de inhoud; iedere waarheid, door wie ook geuit, is volgens hem van de heilige Geest afkomstig. En in zijn eigen leven heeft hij deze waarheid ook wel degelijk gezocht bij heidenen en joden: bij Griekse wijsgeren, Arabische commentatoren en Joodse bijbelgeleerden. Daarom heeft hij zichzelf wellicht het meeste herkend in de gelovige wiens geloof sterk genoeg is om onbevreesd naar waarheid te zoeken, ook al is deze waarheid onder de heidenen en de joden te vinden.

2. Hoe te spreken met andersgelovigen?

Naast de *Summa theologiae* heeft Thomas nog een tweede hoofdwerk geschreven, namelijk de *Summa contra gentiles*. Over de aard van deze *Summa tegen de volkeren* zijn nogal wat discussies gevoerd. Sommigen menen dat het hier een filosofische Summa betreft, naast de theologische. Anderen menen dat deze Summa bedoeld was als een hulpmiddel voor het bekeringswerk onder de heidenen (concreet: de moslims) in Spanje. Het hoofddoel wat dit werk is echter de verdediging van het christelijk geloof, zoals tot uiting komt in de oorspronkelijke titel van het werk: *Liber de veritate fidei contra errores infidelium*: boek over de waarheid van het geloof, tegen de dwalingen der ongelovigen. Voor een rechtstreeks contact met moslims is het werk in ieder geval niet geschikt, want Thomas blijkt nauwelijks iets van de Islam af te weten, en enige basiskennis is voor een bekeringscampagne toch werkelijk wel vereist; overigens werd het werk enige tijd later door

Raymond Martin, een Spaanse Domini- caan, aangevuld tot een strijdschrift tegen de joden en de moslims. Thomas' boek is daarentegen geen polemiek, maar een apologetiek: een verdedigingsgeschrift. Hij wil hierin nagaan, hoe je je als Christen kunt verdedigen tegen de tegenwerpingen van de heidenen, want dat vereist aparte spelregels.

Thomas doet deze spelregels dan ook uit de doeken aan het begin van zijn *Summa contra gentiles* (I, 1-9), waarin hij zegt dat hij de waarheid aan het licht wil brengen door de dwalingen te weerleggen. Maar hoe doe je dat? Thomas ziet twee problemen: in de eerste plaats hebben wij dikwijls geen rechtstreekse toegang tot degenen die er een andere mening op na houden, omdat zij tot het verleden behoren, of omdat zij tot een andere cultuur

je spreekwijzen aanpassen...

behoren. Thomas, schrijvend in het Westen, heeft er dus weet van dat vele christenen in het Oosten een betere toegang hebben tot de islam, omdat zij tussen de

moslims leven, en hun informatie niet alleen van horen zeggen hebben, zoals in Frankrijk of Italië het geval is. Bovendien was Thomas zich ervan bewust dat hij de benodigde talen (Grieks en Arabisch) niet machtig was, en dat dit voor hem een handicap was. In de tweede plaats brengt het gesprek met andersgelovigen een zekere terughoudendheid in de communicatie met zich mee. Als de ander immers de bronnen van het christelijk geloof niet erkent, heeft een beroep daarop geen enkele zin. Je moet dus, zo concludeert Thomas, je spreekwijze aanpassen aan degene die je tegenover je hebt.

Is het een ketter, dan kun je Oude en Nieuwe Testament gebruiken; is het een Jood, dan moet je je beperken tot het Oude, en is het een moslim, dan kun je op de Schrift geen beroep doen en moet je je beperken tot de menselijke rede. Immers, de moslims accepteren Thora en Evangelie niet als woorden van God, omdat joden en christenen deze teksten bedorven zouden hebben. Andersom accepteren christenen de Koran niet, omdat ze Mohammed voor een bedrieger houden, en het aan hem geopenbaarde boek zien als een mengsel van waarheid en leugen. Desalniettemin is een gesprek met moslims op basis van de rede alleen zeer wel mogelijk, omdat immers beide partijen zich op dezelfde redelijke beginselen baseren. Er is dus een gespreksbasis, zij het een minimale. Thomas opereert daarbij vanuit zijn vaste vertrouwen dat christelijk geloof en menselijke rede nooit met elkaar in strijd kunnen zijn, omdat God immers ook het menselijk verstand geschapen heeft. Daarom moet ieder argument van de tegenstander in beginsel weerlegd kunnen worden. Je moet alleen niet de fout maken te menen dat je eigen geloof op deze redelijke argumentatie berust: het geloof berust op Gods openbaring, en de rede heeft daar slechts een gedeeltelijke toegang toe. Hoewel hij niet

op de islamitische theologie ingaat, is het in ieder geval duidelijk dat de moslim met deze twee punten zou instemmen. Ten eerste, ons geloof is met de rede in overeenstemming (en het geloof van de ander dus niet); ten tweede, het geloof is uiteindelijk op openbaring gebaseerd, en daar heeft de menselijke rede slechts een beperkte reikwijdte.

Er is dus een tweetal niveaus van communicatie mogelijk: op het eerste niveau overheerst de wederzijdse geloofsverdediging, en de wapens die bij deze verdediging passen zijn de argumenten van de natuurlijke rede. Op het tweede niveau overheerst de geloofscommunicatie, maar dat veronderstelt dat de autoriteit van de Schriften een rol kan spelen. Dat is wel het geval tussen christenen en ketters, en christenen en Joden, maar niet tussen christenen en moslims.

Deze beperking in de communicatie tussen christenen en moslims betekent dat het gesprek blijft steken op het niveau van de natuurlijke rede, en niet aan het niveau van de openbaring toekomt. De moslim wordt in het Westerse christendom in de Middeleeuwen dan ook bij uitstek waargenomen als de filosoof die vertrouwt op zijn redelijke argumentatie. Hij wordt nauwelijks erkend in zijn gelovige eigenheid, uitgaande van de Koran als openbaringsboek. Maar dat komt, zou Thomas repliceren, omdat ze ons ook niet als gelovigen herkennen: zij verwerpen onze geschriften en zien Jezus Christus slechts als profeet, maar niet als Woord en Zoon van God.

3. De spelregels in praktijk gebracht

Rond 1266, een paar jaar na zijn *Summa contra gentiles*, schreef Thomas een geschrift over de redenen van het geloof (*De rationibus fidei*) op verzoek van een ordegenoot in Antiochië (Syrië) die een aantal bezwaren tegen het christelijk ge-

loof van de zijde van moslims weerlegde wilde hebben. Het is duidelijk dat Thomas in dit korte geschrift terugvalt op de spelregels die hij in zijn eerdere werk heeft uiteengezet: de eerste acht hoofdstukken, die ingaan op bezwaren van moslims, bestaan enkel uit argumentaties met behulp van de rede, terwijl het negende hoofdstuk dat een bezwaar van Oosterse christenen bespreekt, daarnaast vooral een beroep doet op de Schrift.

In zijn weerlegging gaat Thomas in op een viertal bezwaren van moslimzijde. Ook hier zeggen de moslims, de rede aan hun kant te hebben: hoe kan God een Zoon hebben als Hij geen vrouw heeft? Hoe kan Hij drie en tegelijk één zijn? Hoe kan Hij de mensheid verlossen door Zijn Zoon op te offeren? En hoe kan het lichaam van God in de eucharistie gegeten worden zonder uiteindelijk opgegeten te worden, ook al zou Hij zo groot als een berg zijn? Thomas meent daarentegen dat hij de rede aan zijn zijde heeft, ook al gaat het geloof uiteindelijk de rede te boven. Maar het is mogelijk om de argumenten van de moslims te weerleggen en dat doet Thomas ongeveer zó: de moslims laten zien dat ze niets van God begrepen hebben als ze menen dat God een vrouw nodig zou hebben om een Zoon voort te brengen. Dat argument zegt meer over henzelf en over hun behoefte aan vrouwen dan over God (dit is natuurlijk een toespeling op de polygamie, en op de veronderstelde overspeligheid van Mohammed). De moslims laten zien dat zij, die hunkeren naar het vlees, slechts een vleeselijk inzicht hebben. Maar christenen, die geestelijker van aard zijn, weten dat God geest is en geen vrouw nodig heeft. Maar na dit polemisch aandoende *argumentum ad hominem* gaat Thomas door met uit te leggen, hoe christenen de voortkomst van de Zoon uit de Vader zien, en hoe ze niet in drie goden geloven, maar in één drievuldige God. Met betrek-

king tot de kruisdood van Jezus geeft Thomas toe dat God de mensheid ook op een andere manier had kunnen verlossen, maar God heeft ons in Christus een voorbeeld voor ons leven willen geven, een leven dat gekenmerkt wordt door zwakte in plaats van glorie. Ook hier speelt weer een traditioneel motief mee, waarin de weg van liefde en geweldloosheid van Christus wordt gesteld tegenover de weg van macht en geweld van Mohammed. Bij het laatste bezwaar is Thomas helemaal in zijn element: iedereen die maar een greintje verstand heeft, snapt dat de christenen het lichaam van God niet eten door het te verdelen, maar door de substantie van brood te veranderen. En vervolgens somt Thomas wat subtielere bezwaren op, die de moslim ook had kunnen verzinnen als hij maar wat beter had nagedacht. Maar tevens wijst hij de moslims op een gemeenschappelijkheid: het geloof in Gods almacht dat christenen en moslims delen, kan deel uitmaken van de gemeenschappelijke gespreksbasis.

Zo nu en dan lijkt er dus toch een theologisch gesprek mogelijk te zijn tussen christenen en moslims in de Middeleeuwen. Maar het is een zeldzaamheid wanneer zo'n gesprek echt op gang komt. Vanwege de culturele nabijheid zal een dergelijk gesprek eerder mogelijk geweest zijn tussen Oosterse christenen en moslims, maar ook daar kwam het maar zelden tot een echte dialoog. Telkens weer, ook bij Thomas, komt het gevoel van superioriteit naar boven drijven dat zoveel theologische disputen bederft: niet alleen kan ik jouw argumenten weerleggen, maar ik kan je ook laten zien dat ik veel slimmere argumenten kan verzinnen,

en dat mijn niveau van begrijpen beter is dan het jouwe. Alleen christenen hebben waarlijk geestelijk inzicht, moslims zijn tezeer op het vlees en de materie gericht. Dat is een echo van de christelijke superioriteit tegenover de joden: wij hebben het geestelijke inzicht in de Schrift, joden geloven naar de letter. Daar staat tegenover dat Thomas het voorbeeld is van een christen die wel serieus op zoek gaat naar een basis voor het gesprek met de ander, en daarbij acht slaat op de eigen aard van zulk een gesprek. Je kunt alleen met een ander in gesprek komen als je respecteert wat de ander als gespreksbasis accepteert: is dat de Schrift, dan kun je de Schrift gebruiken, maar wordt de Schrift verworpen, dan moet je deze beslissing respecteren en kun je slechts met behulp van de rede de tegenwerpingen weerleggen en je geloof verdedigen. Dat is nog lang geen dialoog, maar het is in ieder geval beter dan de methode van die zendelingen in Afghanistan die menen aan de hand van de bijbel moslims te kunnen bekeren, of van de internet-zendelingen in Zuid-Afrika die menen met Koranteksten christenen te kunnen overtuigen. Uiteindelijk is de gemeenschappelijke noemer van iedere geloofscommunicatie, of het nu gaat om dialoog, apologetiek of polemiek, dat je de ander alleen kunt overtuigen als je haar of zijn eigen overtuigingen serieus neemt. Wie met een ander wil praten, ook al is het om haar te overtuigen, zal zich eerst in die ander moeten verdiepen. Anders komt er nooit een gesprek tot stand.

De eigen aard van het spreken over God volgens Ibn Sina en Thomas van Aquino

Pim Valkenberg

In zijn boekje Voorbij Poitiers: Arabische invloeden op Middeleeuws Europa (Nederlandse vertaling bij Bulaaq Amsterdam, 1992) heeft de bekende islam-kenner William Montgomery Watt duidelijk gemaakt dat heel wat aspecten van de Westerse wetenschappelijke kennis ontleend zijn aan Arabische auteurs. Op sommige gebieden, zoals de medicijnen en de sterrenkunde, ging het daarbij om originele bijdragen, maar op andere gebieden hebben de Arabische schrijvers vooral gediend als doorgeefluik voor gedachten die ontleend zijn aan de Griekse oudheid. Zo is het niet zo moeilijk om vast te stellen dat de kennis van de Griekse filosofie in de twaalfde en dertiende eeuw in West-Europa opvallend toenam door toedoen van Latijnse vertalingen van Arabische werken. Daarnaast hadden moslim-filosofen ook veel contact met hun joodse en christelijke collega's, veel vaker dan wij vanuit ons beeld van de donkere Middeleeuwen voor mogelijk zouden hebben gehouden. En zelfs op het terrein van de theologie was dit contact er, niet in het minst omdat moslims en christenen zich beiden geconfronteerd zagen met een filosofische wereldbeschouwing waarin niet Gods openbaring het sturende element was, maar het menselijk denkvermogen. Dit leidde ertoe dat theologen uit het christelijke Westen zich vragen gingen stellen over de verhouding van God en wereld, waarbij zij voortbouwden op resultaten die hun moslim-collega's reeds bereikt hadden.

In dit artikel zal ik Ibn Sina en Thomas van Aquino gebruiken als voorbeelden om iets te vertellen over de problemen die zij daarbij tegenkwamen, en over de oplossingen die zij zagen. Omdat ook joodse geleerden betrokken waren bij deze poging om openbaring en rede, theologie en filosofie te verzoenen, zal ik Maimonides als intermediair gebruiken. Als leidraad voor deze bijdrage gebruik ik een boekje van David Burrell, Knowing the Unknowable God: Ibn Sina, Maimonides, Aquinas, Notre Dame 1986. Deze hoogleraar in de filosofische theologie werkt aan één van de beroemdste katholieke universiteiten in de Verenigde Staten van Amerika, maar heeft zich tevens bekwaamd in de joodse en de islamitische traditie door studies in Jeruzalem en Caïro. Naast het zojuist genoemde werk heeft hij in 1993 een boek gepubliceerd over vrijheid en schepping in jodendom, christendom en islam. Daarnaast werkt hij aan vertalingen van theologische werken van de grote moslim-geleerde al-Ghazâlî.

Aan de hand van David Burrell bespreek ik drie problemen waarin de invloed zichtbaar wordt van Ibn Sina op Thomas van Aquino. Op het eerste probleem ga ik het meest uitgebreid in: de spanning tussen de reikwijdte van menselijke taal over God en het besef dat God uiteindelijk onkenbaar is. Het tweede probleem, dat daarmee nauw in verband staat, betreft de verhouding tussen God en wereld: hoe verhoudt zich de Schepper tot diens schepping? En het derde probleem betreft de samenhang tussen Gods voorzienigheid en de menselijke vrije wil.

1. De grenzen van het spreken over God

In de eerste eeuwen van de islamitische theologie staan kwesties van praktische

aard centraal, zoals het gezag van de religieuze leider en de vraag, wie zich nu eigenlijk op grond waarvan een moslim mag noemen. Maar er duikt ook al snel een meer theoretische kwestie op: wat is

de betekenis van de eigenschappen die in de Koran aan God worden toegeschreven: moeten we deze eigenschappen opvatten als termen die eigenlijk vooral iets zeggen over de gebrekkigheid van ons menselijk spreken dat de eenheid van God niet anders onder woorden kan brengen dan in een veelheid van elkaar tegensprekende termen? Dit was het standpunt van de Mu'tazilieten die sterk de eenheid (*ta-wḥīd*) van God benadrukten, en daarmee de afstand die de onkenbare God scheidt van onze menselijke kenvermogens. Of moeten we stellen dat God zelf zich nu eenmaal in de Koran zo uitgedrukt heeft, zodat wij deze eigenschappen hebben te accepteren omdat ze deel uitmaken van Gods getuigenis over Zichzelf? Dat was het standpunt van de Ash'arieten die vooral opkwamen voor het goddelijk gezag van de Koran en van mening waren dat mensen hun denkvermogen niet boven Gods openbaring mochten stellen. God is niet zo onkenbaar als de Mu'tazilieten stelden, maar Hij heeft zich kenbaar gemaakt in zijn Woord dat wij hebben te accepteren zonder naar het hoe en waarom daarvan te vragen. In de islamitische filosofie van dezelfde periode speelde dezelfde problematiek op een andere manier. Hier werd gevraagd naar de afstand tussen God als Schepper en de wereld die door God geschapen is. In de achtste en negende eeuw van de christelijke jaartelling kregen de werken van Aristoteles die in het Arabisch vertaald werden, een grote maar kortstondige invloed in de islamitische wereld. Een filosoof als al-Farabi (ca. 870-950) stelt daarbij een vraag die een lange geschiedenis zou kennen: hoe kan de idee van God als Schepper van alles dat er is volgens de Koran verzoend worden met de wijsbegeerte van Plato en Aristoteles, waarin de verhouding van God en wereld fundamenteel anders opgevat wordt? al-Farabi trachtte zijn eigen vraag te beantwoorden

door een beroep te doen op een aan de Griekse filosofie ontleend schema: God is de eerste oorzaak waaruit al het andere noodzakelijk voortkomt. Dit schema is op zich dubbelzinnig: het kan worden gelezen als een beschrijving van een uitvloeïing of emanatie, of als een schepping. Wanneer de wereld door emanatie voortkomt uit God, komt ze noodzakelijk uit God voort. Deze gedachte, die vooral aan het neo-Platonisme ontleend is, kan gemakkelijk tot een pantheïsme leiden: God en wereld hangen dan samen als noodzakelijke ideeën. Wanneer de wereld door schepping uit God voortkomt, is ze niet noodzakelijk: God had ook geen of een andere wereld kunnen scheppen. De islamitische traditie legt grote nadruk op deze scheppingsidee, vanwege het fundamentele onderscheid tussen God en wereld: de wereld is niet uit noodzaak voortgekomen, maar uit Gods wil. Er is de islamitische theologen veel aan gelegen om te laten zien dat God en wereld allerminst op één lijn liggen, maar dat de wereld fundamenteel van God afhankelijk is. De filosoof al-Farabi echter liet zich vooral leiden door zijn neo-Platoonse interpretatie van de Griekse wijsbegeerte, waarin God en wereld noodzakelijk samenhangen. Dit leidde tot een spanning tussen wijsbegeerte en theologie, menselijke rede en goddelijke openbaring.

Ibn Sina

Kort daarop geeft Ibn Sina (980-1037), die in het Westen bekend geworden is als Avicenna, een nadere precisering van dit schema dat de samenhang tussen God en wereld beschrijft als een samenhang van oorzaak en gevolg. Daarbij tracht hij meer recht te doen aan de islamitische eis om het fundamentele verschil tussen God en wereld te onderstrepen. Hij deed dit door te stellen dat God als de eerste oorzaak van het bestaande anders is dan alles wat uit God voortkomt. Er is een diepgaand

onderscheid tussen God die noodzakelijk bestaat en al het andere dat de mogelijkheid van bestaan aan God als schepper te danken heeft. Ibn Sina tracht dit onderscheid uit te drukken door te zeggen dat in God twee zaken samenvallen die in de schepselen verschillend zijn, namelijk de eigen aard (of essentie) van iets, en het feitelijk bestaan (of existentie) ervan. Bij een mens of een tafel krijg ik een verschillend antwoord op de vraag wát het is, en óf het is: bijv. Popeye is een stripfiguur maar bestaat alleen op papier. Bij God als de noodzakelijk bestaande is het antwoord op beide vragen hetzelfde: God is niets anders dan Gods zijn.

Op deze ingewikkelde manier tracht Ibn Sina iets onder woorden te brengen dat eigenlijk niet te zeggen valt. In menselijke woorden die altijd ontleend zijn aan de schepsel-werkelijkheid, moet een fundamenteel onderscheid tussen deze werkelijkheid en de Schepper tot uitdrukking gebracht worden. Dit onderscheid is nodig om het islamitische geloof in de éne God te kunnen verwoorden. In God is dus geen sprake van onderscheid of samengesteldheid, want dat is het kenmerk van alles dat door God geschapen is. Deze uitspraak bracht Ibn Sina in conflict met de orthodoxe islamitische geleerden die vasthielden aan het waarheidsgehalte van de attributen (*sifāt*, kenmerken) van God die in de Koran gegeven worden. Is God werkelijk de Barmhartige en Rechtvaardige, of zijn dit slechts eigenschappen die mensen aan God toeschrijven omdat zij Gods unieke enkelvoudigheid niet kunnen uitdrukken?

Maimonides

Hetzelfde probleem speelde ook in het jodendom, want ook in de Thora worden menselijke eigenschappen aan God toegedicht. Onder invloed van Ibn Sina nam Mozes Maimonides (1135-1204), zijn joodse collega als wijsgeer en medicus,

een radicaal standpunt in: als we over God spreken als *rechtvaardig* dan spreken we op oneigenlijke wijze, want wij weten niet wat onze woorden betekenen als het over God gaat. Wij weten enkel dat de Heer onze God één is, volgens de belijdenis van Deuteronomium 6,4. Net als Ibn Sina verdedigde Maimonides dus een radicaal monotheïsme: God is abso

menselijke eigenschappen aan God toegedicht.....

luut enkelvoudig, alleen wij gebruiken vele namen voor God omdat wij mensen zijn, en dus Gods enkelvoudigheid niet goed kunnen waarnemen.

Thomas van Aquino

Weer een eeuw later zou Thomas van Aquino (1125-1274) hierop doorgaan door te zeggen dat wij van God meer weten hoe God niet is, dan hoe God is. Naar zijn inzicht moet de taal die wij gebruiken als wij over God spreken, steeds rekening houden met het fundamentele onderscheid tussen God en schepselen dat Ibn Sina aangegeven heeft: het verschil tussen wát ik ben en dát ik ben geldt, zoals alle verschillen bij schepselen, niet van God. Daarom noemen wij God één, enig, uniek en enkelvoudig, niet alsof dat een eigen-

schap van God zou zijn, maar om te laten zien dat ons spreken over God begrensd is. Dus, zo interpreteert Burrell, corresponderen de woorden die wij gebruiken om iets over God te zeggen niet met objectieve *dingen* in God zelf, maar betreft het hier *formal features*, spraakregels die wij nodig hebben om de eigen aard van ons spreken over God te laten zien. Een woord dat iets in God lijkt aan te duiden, zegt dus allereerst iets over onze taal zelf. Toch is het volgens Thomas wel mogelijk om te zeggen dat God "wijs" is, mits wij ons maar realiseren dat God niet wijs is zoals wij wijs zijn, maar de bron en norm is van alle wijsheid. Deze gedachte werkt Thomas verder uit in zijn regel van het analoge karakter van ons spreken over God, waardoor gezegd wil zijn dat er een overeenkomst is tussen God en de woorden die wij voor God gebruiken, maar ook en zelfs meer verschil: God overstijgt uiteindelijk radicaal onze woorden, zonder dat dit betekent dat we dus maar moeten zwijgen.

2. Het verschil tussen God en wereld

De zojuist aangeduide spelregels voor ons spreken over God maken zichtbaar hoe de belijdenis van de Schepper in jodendom, christendom en islam de filosofische opvatting van Plato en Aristoteles over het verband tussen God en wereld corrigeert: er is niet een getrappt systeem van zijnsveroorzaking (emanatie: noodzakelijke uitvloeiing) dat de wereld noodzakelijk eeuwig uit een eerste oorzaak voort laat vloeien. Maar er is een fundamenteel onderscheid tussen God die noodzakelijk bestaat en al het andere dat mogelijk bestaat. En tegelijk is er een verband want het bestaan van alles is afhankelijk van Gods wil. Terwijl Ibn Sina het verschil tussen God en wereld heeft benadrukt, bracht Maimonides het verband nader onder woorden door te zeggen dat God de

wereld schiep met een bepaald doel voor ogen. Het is opvallend dat in de scheppingstheologie van Thomas van Aquino beelden voorkomen die elkaar wederzijds corrigeren. Aan de ene kant is er het Neoplatonische beeld van de zon die met haar stralen de gehele schepping verwarmt. Dit beeld onderstreept de verwantschap tussen God en wereld, en de immanentie van God in de wereld. Sterker nog, het beeld leidt tot een noodzakelijke schepping want God, die goedheid is, laat deze goedheid noodzakelijk ten goede komen aan al wat leeft en bestaat. Maar er is daartegenover ook het bijbelse beeld van de pottenbakker die de wereld vormt op de wijze waarop Hij dat wil. Dit beeld onderstreept het verschil tussen God en wereld, en de transcendentie van God ten opzichte van de wereld. De wereld wordt niet noodzakelijk geschapen, maar volgens een bepaald plan.

Bij Thomas vinden we nog een derde beeldspraak die de aard van de relatie tussen God en wereld nader tracht te bepalen, het beeld van de *artifex* of kunstenaar. God kent en wil de wereld zoals een kunstenaar een beeld heeft van een kunstwerk, alvorens dit ook daadwerkelijk te maken. Gods kennis van de schepselen is geen beschouwende kennis die gericht is op hun aard en wezen, maar een praktische kennis waarin het bestaan van ieder afzonderlijk schepsel voorop staat. Alles dat bestaat deelt zo in het bestaan van God dat gelijk is aan Gods wezen. Op die manier is God aanwezig in alles dat bestaat, maar hebben mensen tegelijk de vrijheid om gebruik te maken van hun eigen verstand en wil. Zo ontwerpt Thomas een model waarin Gods voorzienigheid een vrije menselijke verantwoordelijkheid niet uitsluit. Deze laatste gedachte leidt tot het derde probleem.

3. Gods voorzienigheid en menselijke vrije wil

In een latere publicatie, *Freedom and Creation in Three Traditions* (Notre Dame 1993) wijst Burrell erop dat in de filosofie de vraag of de wereld eeuwig is of een begin gekend heeft, onbeslist is. Maar de geloofstradities van Islam, Jodendom en Christendom zeggen dat de wereld een bepaald begin gehad heeft: zij is door God *ex nihilo*, vanuit het niets, geschapen. Deze gedachte brengt onder woorden dat de wereld voor haar bestaan van God afhankelijk is: zonder Gods wil zou de wereld niet bestaan.

Opnieuw is het de Islam geweest die deze radicale afhankelijkheid van God het verst heeft doordacht. Dat ging dikwijls zover dat iedere binnenwereldlijke causaliteit ontkend werd omdat dit een beperking zou inhouden van Gods almacht. Alles wat gebeurt, is als het ware van moment tot moment van Gods wil afhankelijk; en ook de menselijke vrije wil is in feite door God reeds voorzien, en daarmee dus niet werkelijk vrij. Het jodendom had daarentegen de tendens om de menselijke vrijheid juist te benadrukken: alleen als iemand die vrij kan handelen, kan de mens werkelijk Gods verbondspartner zijn. En in het christendom worden beide tendenzen zichtbaar: aan de ene kant een optimistische nadruk op de menselijke handelingsvrijheid, maar aan de andere kant een besef van predestinatie: wat gebeurt, is tevoren reeds door God bepaald.

Op welke manier we de gedachte ook nader invullen, telkens speelt de idee van Gods voorzienigheid hierbij een rol: wat gebeurt, gebeurt niet buiten God om. Maar dan komt de vraag op, in hoeverre God zich werkelijk met de schepping bezighoudt. Ook hier weer levert Ibn Sina, vanuit een filosofische traditie sprekend, een eerste oplossing: volgens hem vallen

alleen de soorten onder deze voorzienigheid, en niet de individuen. Ook hier gaat Maimonides een stap verder, want volgens hem vallen bij de mensen de individuen er wel onder, maar bij de overige schepsels niet. God bekommert zich om individuele mensen, maar niet om de mussen op het dak. Thomas zet dan de volgende stap door te stellen dat iedere enkeling in de geschapen werkelijkheid onder Gods voorzienigheid valt. Opnieuw wordt een filosofische traditie (Gods algemene voorzienigheid) theologisch doordacht en gecorrigeerd in een samenspel tussen moslimse, joodse en christelijke geleerden.

Het gaat bij dit alles om de gedachte, hoe we het beste tot uitdrukking kunnen brengen dat alles voor zijn/haar bestaan van God afhankelijk is. Deze gedachte is het scherpst verwoord in de islamitische theologische traditie, bijvoorbeeld door al-Ghazâlî die stelde dat God voortdurend scheppend handelt. Ook over dit punt is er een strijd geweest tussen de Mu'tazilieten en de Ash'arieten: de eersten stelden dat mensen verantwoordelijk zijn voor hun eigen handelen: God is verantwoordelijk voor het heelal, maar mensen voor hun daden. De tweede groep zei dat God alleen de schepper is van alle menselijke handelingen; mensen staan niet aan de oorsprong van hun handelen, maar zij verwerven zich deze (*kasb*: verdienste). In beide gevallen wordt de term 'handelen' eenduidig gebruikt voor God en mensen. Thomas van Aquino wil ook hier een analoog spraakgebruik invoeren door te zeggen dat God anders handelt dan mensen handelen. Alleen God kan zodanig handelen dat het resultaat van dit handelen is dat mensen handelen; immers, God geeft en onderhoudt hun bestaan. Dit inzicht is belangrijk omdat anders God en mens gemakkelijk als concurrenten gezien worden: als mensen iets doen, doet God het niet, en andersom. Dit is het idee

van menselijke keuzevrijheid die in het moderne denken over vrijheid voorop staat. De Middeleeuwse traditie ziet dat anders, en stelt dat menselijke vrijheid geschapen vrijheid is. Wat betekent dat? Dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen het doel en de middelen van het menselijk handelen. Het doel is het goede dat God in de mens geschapen heeft als een oriëntatie; de middelen die tot dit doel leiden, kan de mens zelf kiezen, en Thomas is van mening dat de mens altijd iets kiest dat hem goed voorkomt, ook al is het in zich misschien slecht. Met andere woorden: de menselijke vrije wil is bepaald op het goede als zijn doel, maar is daartoe niet gedetermineerd. De mens kan slechte middelen kiezen, maar blijft gericht op het goede. Met één uitzondering: de mens kan weigeren op het aanbod in te gaan, en aldus absoluut voor het kwade kiezen, maar deze weigering is zelfvernietigend (en dus ook geen handelen, volgens Thomas).

Conclusie

Deze korte beschrijving die ontleend is aan Burrell, laat zien dat de vragen die destijds speelden nog steeds actueel zijn voor de dialoog tussen joden, christenen en islamieten. Dat daarmee niet alle problemen opgelost zijn, zal duidelijk zijn.

Zo blijft bijvoorbeeld de vraag van de herkomst van het kwaad staan. Ook blijft er een verschil tussen deze abstracte filosofisch-theologische taal en de concrete taal van het geloof dat gebaseerd is op Tenach, Evangelie en Koran. Maar de inspanning van Ibn Sina, Maimonides en Thomas van Aquino heeft er in ieder geval toe geleid dat er ruimte is voor de God die zich in de geschiedenis aan mensen openbaart. De filosofische taal moest daartoe omgebogen worden om te kunnen zeggen wat eigenlijk niet te zeggen is: dat God en wereld fundamenteel verschillend zijn maar dat er tegelijk een fundamenteel verband is. Vanwege het verschil is het verband nooit eenduidig in woorden uit te drukken. Dit inzicht is een aanmaning om ons bewust te zijn wat er op het spel staat als wij de naam God gebruiken. En tegelijk is het een poging om toch te begrijpen wat wij als joden, christenen en moslims samen kunnen zeggen: 'Hoor Israël, de Heer uw God is één'; 'Wij geloven in één God, de almachtige vader, schepper van hemel en aarde'; 'er is geen godheid dan God'.

MOSLIMS IN EUROPA

Brief aan kerken in Europa over Identiteit en geloofsonderricht

De Islam Commissie van de CEC-CCEE (Conference of European Churches - Council of European Bishops' conferences) heeft in het afgelopen jaar een informatiebrief opgesteld over Geloofsonderricht in een multi-religieuze context. De Islam Committee is opgericht in 1976 en stelt zich ten doel om informatie en deskundigheid over moslims in Europa en over de houding van kerken inzake de dialoog met moslims te verspreiden en uit te wisselen. De commissie is een oecumenisch orgaan en bestaat uit gedelegeerden van Rooms Katholieke-, Protestante- en Orthodoxe huize die met elkaar van gedachten wisselen over de islam in een Europees perspectief. Aan de orde zijn o.a. pastorale vragen die opkomen in een pluriforme multireligieuze samenleving. Op dit moment organiseert de Islam Commissie een conferentie voor leiders uit de kerken en de moslimgemeenschap over vragen van Vrede en Interreligieuze Samenwerking, Sarajevo 2001.

Geloofsonderricht aan moslim- en christenjongeren in een pluralistisch Europa

in de meeste landen van Europa is cultureel en religieus pluralisme een feit. In de samenleving zijn verschillende religieuze tradities vertegenwoordigd, waaronder de islam.

De ontmoeting tussen de godsdiensten kan gezien worden als een uitdaging, een uitnodiging om de eigen overtuigingen te

verdiepen, om waarheid over God en mensen toe te laten.

De meeste kerken in Europa hebben het pluralisme aanvaard als een in essentie positieve ontwikkeling, alhoewel sommige kerken zich hierover nog moeten uitspreken.

Het is van het grootste belang om de consequenties van het pluralisme voor jongere generaties (christenen en moslims) in kaart te brengen en te evalueren. Bij het opzetten van geloofsonderricht aan jongeren zal hiermee rekening gehouden moeten worden.

De huidige situatie

Vanuit christelijk perspectief

Veel christenen zoeken naar verdieping van hun geloof. Geloven is niet meer een gemeenschappelijke zaak, maar een persoonlijke overtuiging. Actieve christenen ontmoeten elkaar in dynamische gemeentes en parochies of bij de basisbeweging. Zij zoeken naar vormen van spiritualiteit die voortkomen uit een gedegen open theologie. Toch is het de secularisatie die in bijna alle landen van Europa in opmars is (uitgezonderd enkele landen waar de traditie nog steeds sterk aanwezig is). In deze omgeving groeien jongeren op zonder vaste referentiekaders en zonder algemene geldende normen en waarden. Sommige jongeren leven met een christelijk deïstisch beeld van God. Er zijn gelovigen die centrale overtuigingen van het christelijk geloof terzijde schuiven, maar zichzelf toch christen noemen. Zij geloven zonder naar de Christus te verwijzen. Weer anderen gaan in dit ideologisch vacuüm op zoek naar buitenchristelijke bronnen van

zingeving (sekten, boeddhisme, New Age). Waar priesters, dominees, religieuzen en leken zich inspannen voor gedegen geloofsondericht, stuiten zij op een groot tekort aan kerkelijk kader.

Vanuit moslim perspectief

De aanwezigheid van moslims in West-Europa is lange tijd onopvallend gebleven. Op dit moment werkt de islamitische gemeenschap aan integratie in de samenleving, maar met behoud van eigen culturele en godsdienstige waarden. Dat leidt tot een zichtbare presentie van de islam in de samenleving. Moslims zijn bezig hun geloofspraxis te regelen. Zij richten islamitische verenigingen op om de gelovigen te ondersteunen – ook jongeren waarvan velen het geloof niet praktiseren.

Het is deze islam, met zijn veelheid aan organisaties en stromingen, waarmee wij te maken hebben. De moslimgemeenschap is niet georganiseerd binnen één enkele gemeenschap. Er is onderscheid tussen groeperingen naar landen van herkomst, generaties en religieuze of politieke modaliteiten.

Onder moslimjongeren bestaan er verenigingen die zich ten doel stellen de islamitische traditie te herontdekken, niet volgens de traditionele overleveringen alleen. Deze jongeren vormen een minderheid. Ook onder moslims en hun families laat de religieuze onverschilligheid van de omgeving ook sporen na (althans in de Westerse landen van Europa). Sommige jongeren passen zich aan de seculiere leefomgeving aan en beleven hun geloof als een privé-aangelegenheid. Anderen reageren op deze omgeving door zich nog vaster te hechten aan hun religieuze identiteit. Verschillende moslimorganisaties hebben banden met fundamentalistische stromingen¹. Juist deze stromingen laten

zich het duidelijkst horen in het publieke debat. Hierbij moet worden opgemerkt, dat moslimorganisaties onderling nogal eens van mening verschillen.

Het zijn deze organisaties die in de meeste landen de godsdienstlessen aanbieden – dit bij gebrek aan officiële bevoegde instanties of aan algemene programma's bestemd voor de hele moslimgemeenschap. In een aantal landen is de islam wel georganiseerd binnen het officiële staatsbestel. Moslimorganisaties hebben het voordeel van een stevige herkenbare structuur. Jongeren op zoek naar de eigen identiteit komen vaak bij hen uit. Zij bieden hen geloofsondericht aan binnen de eigen traditie.

Onder de eerste generaties migranten jongeren komen er problemen voor van kleine criminaliteit, een probleem dat zich door onderricht alleen niet laat oplossen. Ook hierin verschilt de situatie van land tot land. Er zijn enkele moslimgeestelijken die grote invloed weten uit te oefenen op jongeren die opgegroeid zijn in religieuze onverschilligheid. Zij helpen hen kennis te verwerven over het geloof. Jammer genoeg zetten sommigen van hen jongeren op tegen het geloof van anderen (zij reiken hen daartoe de nodige argumenten aan) en ook tegen de westerse samenleving (als een verloren continent ten prooi aan losse zeden). Sommigen van hen houden zich actief bezig met *da' wah* (de oproep tot de islam).

eerste moslimgemeenschap. Zij streeft naar de oprichting van een islamitische staat onder de shari'a (islamitische wetgeving) en de eenwording van de Umma (islamitische natie). De zgn. 'islamitische' stromingen pendelen tussen een letterlijke interpretatie van de traditie en de wens tot vernieuwing door religieuze, morele, sociale en politieke hervormingen – desnoods door middel van een revolutie. Sommigen staan meer en anderen minder open voor de moderniteit en de verworvenheden van de Westerse wereld. Deze bewegingen zijn meestal ontstaan uit de botsing met het modernisme en de verwestering en het (post-)koloniale tijdperk.

¹ Deze brief hanteert de definitie van het islamitisch fundamentalisme als een religieus politieke ideologie die zich ten doel stelt om de ware islam te herstellen, nl. die van de

Stromingen die verbonden zijn met de soefi-traditie verzorgen ook geloofsonderricht voor jongeren, maar met een grote openheid voor dialoog en met respect voor de verschillende levensbeschouwingen.²

Wat voor geloofsonderricht aan jongeren is er nodig en in welke geest hen opleiden?

In deze situatie zien we dat christen- en moslimleiders te maken krijgen met hetzelfde probleem, namelijk, hun verantwoordelijkheid te nemen voor deze jongeren. In de moslimgemeenschap zijn er (nog) te weinig leiders bereid kennis te nemen van de problemen van deze jongeren en van hun wijze van geloven.

Wat kunnen de kerken bijdragen aan de bewustwording van de situatie van jongeren die opgroeien zonder vaste referentiekaders? Dit is een uitdaging voor de kerken en het is goed om daarbij stil te staan. Kan een kerk, die uitnodigt tot het versterken van de eigen identiteit en christenen stimuleert zich in hun geloofsbeleving te verdiepen, dit doen zonder muren op te trekken die de andere godsdiensten buiten sluiten? Kerken zullen moeten nagaan hoe zij die jongeren kunnen ondersteunen die vanuit hun geloof willen leven, door hen in het geloof te bevestigen, maar met respect voor het geloof van anderen en zonder zich op te sluiten binnen de eigen gemeenschap - wat racisme, fundamentalisme en uitsluiting in de hand kan werken. Het is van belang om kerkelijk toerustingsmateriaal te vervaardigen voor de christelijke gemeenschap die leeft in wijken met een islamitische meerderheid.

² Net als in andere godsdiensten komt er in de islamitische godsdienst - die gericht is op het aanbidden van God en gehoorzaamheid aan Zijn wil - een mystieke stroming voor. Deze soefi-bewegingen zijn georganiseerd in de zgn. islamitische broederschappen.

Aanbevelingen aan kerkleiders

1. Geloofsonderricht.

Jongeren groeien op temidden van verschillende godsdiensten. Zij zouden beter toegerust moeten worden om gelijkwaardige gesprekspartners te zijn voor goed opgeleide moslims. Een geloofsgesprek kan alleen plaatsvinden tussen overtuigde gelovigen, christenen en moslims.

Tegenover de jongere generatie hebben wij een pastorale verantwoordelijkheid om hen bekend te maken met het eigen belijden van de christelijke traditie. Het is nodig om een systematische vorming aan te bieden in de theologie, kerkgeschiedenis en bijbelkennis. Wij moeten hen leefgemeenschappen bieden waar zij terecht kunnen met hun vragen, waar zij ondersteuning vinden in hun geloofsleven, waar zij normen en waarden ontmoeten.

2. Opleiding en financiering van pastoraal werkers.

Het is uiterst belangrijk dat jongeren een beroep kunnen doen op deskundige pastoraal werkers en goed opgeleide leraren, op scholen en universiteiten, in jongerengroepen, in ziekenhuizen, in gevangnissen en in achterstandswijken - overal waar moslims zich een plaats verwerven in de maatschappij.

De kerken moeten hun geestelijken en leken in staat stellen om zich te specialiseren op het gebied van theologie, filosofie en pastoraat. Kerken zouden de middelen die hiervoor nodig zijn, zowel personeel als financieel, ruimhartig ter beschikking moeten stellen.

3. Toerusting tot contact met andersgelovigen.

De kerken zouden hun gelovigen en pastoraal werkers moeten toerusten met gedegen cursussen over andere godsdiensten, en in het bijzonder over de islam - dit met

het oog op het wegnemen van vooroordelen. Het is nodig om serieus in te gaan op de belemmeringen en angsten die mensen afhouden van dialoog, want deze kunnen leiden tot eenkennigheid of zelfs gewelddadigheid. Kerken kunnen baat hebben bij contacten met moslims: niet dat de inhoud van het geloof zal veranderen, maar wel de wijze van presentatie ervan en de geloofspraktijk. Zij zullen ernaar streven dat er geloofsonderricht plaatsvindt in kerken en scholen (afhankelijk van de situatie in ieder land). Het is nodig om een nieuwe visie te ontwikkelen op het curriculum van scholen en daarbij te letten op de rol van de islamitische cultuur als wezenlijk onderdeel van de Europese geschiedenis en literatuur. Organisaties kunnen ernaar streven om culturele diversiteit aan te moedigen. Zij kunnen moslims vragen hetzelfde te doen.

4. *Ontmoeting en dialoog*

Op deze manier kunnen jongeren elkaar ontmoeten en de dialoog aangaan, zonder angst voor verschillen en zonder concessies aan de waarheid. Een persoonlijke kennismaking met de ander kan ook op andere manieren gebeuren, bijvoorbeeld door het verkennen van literatuur en muziek, of andere uitingen van cultuur rond de bijbel, de koran en de theologie. Tenslotte noemen wij hier nadrukkelijk de verwachting van jongeren ten aanzien van ontmoetingen over geloof en spiritualiteit. Deze kunnen hen helpen om hun geloof te verdiepen.

Moslims en christenen leven in dezelfde samenleving, Zij delen de zorg voor ethische, economische, politieke en sociale problemen. Beiden zouden zich genodigd moeten weten tot gemeenschap-pelijk handelen, tot broederschap in deze wereld, om op te komen voor het wezenlijke, voor intermenselijke en spirituele waarden, ieder vanuit de eigen traditie.

Nawoord:

Kerken kunnen de moslimgemeenschap steunen in hun streven naar erkenning en om zich een plaats in de samenleving te verwerven door altijd op de bres te staan voor vrijheid van godsdienst.

De moslimgemeenschap zouden moeten beschikken over centra voor godsdienst-onderwijs waar zij godsdienstig kader kunnen opleiden, studiecentra met een curriculum dat afgestemd is op de behoeften van de pluralistische Europese maatschappij - zodat zij niet overgeleverd zijn aan inmenging van buitenaf en ideologische beïnvloeding.

In de afgelopen jaren hebben er veel goede ontmoetingen plaatsgevonden tussen christenen en moslims. De opkomst van islamitische organisaties - vanuit de verschillende stromingen van de islam - en hun rol in de samenleving maken hen in de toekomst tot aangewezen gesprekspartners. Er is meer inzicht nodig in de verschillende geloofsrichtingen van deze organisaties.

Bibliografie:

- Andree, T.G.I.M/Bakker, C. (red.), *Leren van elkaar. Op zoek naar mogelijkheden voor interreligieus onderwijs*. Zoetermeer 1996.
- *Arbeitskreis katholischer Schulen in freier Trägerschaft: Katholische Schule - offer für alle?* Bonn: Arbeitskreis kath. Schulen in freier Trägerschaft, Materialien 20, 1994.
- *Comité Islam en Europe: La présence des musulmans en Europe et la formation théologique des collaborateurs pastoraux*. Birmingham 1991.
- Doedens Folkert/Weisse, Wolfram (ed.): *Religionsunterricht für alle. Hamburger Perspektiven zur Religionsdidaktik*. Münster, Waxmann Verlag, 1997.
- Lähnemann, Johannes (ed.), *Erziehung zur Kulturbegegnung. Modelle für das*

Zusammenleben von Menschen verschiedenen Glaubens. Schwerpunkt Christentum-Islam. Hamburg: ebv. Pädagogische Beiträge zur Kulturbegegnung vol.3, 1986

- Lewis, P.J., 'British Muslims and the search for religious guidance', in: John Hinnells-/Werner Menski (ed.) *From Generation to Generation: religious reconstruction in the South Asian diaspora.* London: Macmillan 1999.

- Samad, Yunas, 'Imagining a British Muslim Identification', in: Steven Vetrovec/Alistair Rogers (ed.) *Muslim European Youth, Reproducing ethnicity, religion, culture.* Ashgate: Aldershot 1998.

- Shadid, W.A.R./van Koningsveld, P.S., *Muslims in Nederland*, Houten 1997.

- Tworuschka, Udo, *Analyse der evangelischen Religionsbücher zum Thema Islam.* Braunschweig: Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulburchforschung 1996.

- Vöcking, Hans (ed.), *Analyse der katholischer Religionsbücher zum Thema Islam.* Braunschweig: Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulburchforschung 1998.

- Westerman, W.E., *Een eenvoudige godsdienst? De islam in Nederlandse leermiddelen.* 1994

- Zentralrat der Muslime in Deutschland (ZMD), *Lehrplan für den islamischen Religionsunterricht (Grundschule).* Köln: ZMD 1999.

- Zirker, Hans, 'Interkulturelles Lernen – im Verhältnis zum Islam'. *Zeitschrift der Arbeitsgemeinschaft Katholischer Katechetik Dozenten* 28 (1991) 17-40.

Reactie op de brief aan de kerken over Identiteit en Geloofsonderricht

Het ontwerpen van goed leesbare (en redelijk korte) brieven voor algemeen gebruik valt niet mee. De Islam-commissie van de KEK en CCEE is er toch in geslaagd om in een paar zinnen belangrijke aanbevelingen te doen aan de leiders van de kerken in Europa. De taal en de analyse

verraadt ook het adres, het gaat immers over geloofsondericht aan jongeren en de toerusting die hiervoor nodig is, omdat zij meer en meer de referentiekaders missen om zinvol in gesprek te kunnen komen met moslim-jongeren e.a. De Islamcommissie van de KEK en CCEE wil een christelijke identiteit stimuleren zonder muren op te trekken naar andersgelovigen. Dit is een zeer waardevol uitgangspunt van de brief! Andersgelovigen kunnen zo, lijkt me, zonder zich rot te schrikken over de schouders van kerkleiders deze brief meelesen. Toch heb ik er enkele vragen bij en ik volg de aanbevelingen:

Tussen gelijkwaardige gesprekspartners heb je inderdaad eerder een kans op een goed gesprek. Daarvoor zijn centra voor een goed onderricht van belang. Maar ik geloof niet, dat een goed gesprek alleen maar kan plaatsvinden tussen *overtuigde* gelovigen, christenen en moslims. In mijn werk als studentenpredikant vinden de meest boeiende gesprekken plaats tussen mensen die juist nog niet zo overtuigd zijn, maar volop *op zoek zijn* naar wat hen raakt en inspireert. En een levensgemeenschap waarin je juist terecht kan met je eigen vragen is niet altijd een levensgemeenschap die je de waarheid voorschotelt, maar die je de ruimte geeft voor existentiële vragen en twijfels.

Aanbeveling twee klinkt, hoe nuttig ook, wat defensief en eenzijdig, omdat het vooral wordt aanbevolen overal waar moslims zich een plaats verwerven in de maatschappij, alsof de islam de grootste uitdaging zou zijn aan de christelijke identiteit. Het kan ook andersom: de aanwezigheid van serieuze moslims versterkt de *vraag* naar de eigen christelijke identiteit.

Aanbeveling drie zie ik als de beste aanbeveling.

Wat wordt eigenlijk bedoeld met 'zonder concessies aan de waarheid'? Als het hier

gaat om eerlijkheid t.a.v. de eigen (soms pijnlijke) traditie, dan is dat heel belangrijk. Maar als het gaat om wat als de waarheid van de eigen geloofsleer wordt beschouwd, dan heb ik grote twijfels. Een echte dialoog houdt toch altijd de mogelijkheid van verandering van inzicht in, ook ten aanzien van je eigen (vermeende) waarheid. Anders is het geen dialoog, maar een wederzijdse uiteenzetting van de eigen leer, wat overigens ook al nuttig kan zijn. De rest van deze aanbeveling is overigens heel zinvol.

Tenslotte, in deze brief gaat men in zekere zin er van uit, dat moslims en christenen een gezamenlijke verantwoordelijkheid hebben. Maar andere andersgelovigen tellen toch ook mee? Juist van moslimzijde kom ik weleens suggesties tegen, dat moslims en christenen een gezamenlijk front zouden moeten vormen tegen ongelof, atheïsme en soms ook andere godsdiensten. Die suggestie zou ik altijd willen vermijden. Hoewel het niet veel meer dan een voetnoot is, bevreemdt het me daarom, dat in de inleiding over een ideologisch (??) vacuüm gesproken wordt, dat zou worden ingevuld met buitenchristelijke bronnen van zingeving (sekten, boeddhisme, New Age - ligt dit echt op één lijn?). Je kan met evenveel recht opmerken, dat ook deze andere spirituele bronnen, evenals de islam, juist bijdragen aan een nieuwe belangstelling voor en een nieuw inzicht in de eigen bronnen van spiritualiteit. -Henk Schouten.

Verslag van de Vrouwen ontmoetingsdag op 1 april 2000

"Wel gezien maar nooit gesproken....." was het thema van de bijeenkomst voor christen- en moslimvrouwen. Rond de honderd vrouwen kwamen die dag bijeen om elkaar te zien en te spreken. Het aantal christenvrouwen en moslima's was bij opgave bijna evenredig. Sommige vrouwen kenden elkaar al van een groep en vonden het leuk ook anderen te zien. Anderen kwamen om ideeën op te doen om een groep te starten, weer anderen waren zo maar nieuwsgierig. De verwachting van de organisatoren was dat deze dag een nieuwe impuls zou geven aan ontmoetingen tussen moslim- en christenvrouwen.

Senay Cemek, lid van de *Stichting Islam en Dialoog*, opende de dag en heette alle vrouwen hartelijk welkom. Zij introduceerde in het kort de *Stichting Islam en Dialoog* die nu bijna één jaar bestaat. Uit de stijlvol uitgebrachte brochure citeert zij: *'de dialoog beoogt, ondanks het verschil in opvatting en overtuiging, te begrijpen en te accepteren en onderscheidt zich in deze van de discussie. Degenen, die de dialoog aangaan, trachten de ander niet te verslaan of het zwijgen op te leggen, noch gaan zij zelf in de verdediging. Zij streven ernaar gezamenlijk te ontdekken, te leren en te begrijpen'*. Een prachtige toezetting voor deze themadag waarin we deze woorden in praktijk willen leren brengen, want naast elkaar leven is anders dan met elkaar leven. We hebben deze dag de kans elkaar te bevragen over wat ons beweegt, waar en hoe we elkaar willen ontmoeten. We hoeven ons niet te verdedigen, maar mogen in alle openheid de ontmoeting aangaan. Alie Brandwijk, dagvoorzitter, heeft een kleinschalig onderzoek gedaan naar dialooggroepen van moslim- en christen vrouwen: welke groepen bestaan er? Was het de moeite waard,

wat zijn de valkuilen? Het onderzoek is beschreven in het boekje "Wel gezien maar nooit gesproken..."

Mesude Coskun, bestuurslid van het *Vrouwenberaad van het CDA* in Raalte, vertelde vol humor over haar leven in Nederland en over haar ontmoetingen met vrouwen. In de eerste jaren nadat Turkse vrouwen zich in Raalte gevestigd hadden, nodigden Nederlandse vrouwen hen uit om samen koffie te drinken en te praten over verschillende onderwerpen. Na verloop van tijd voelde de groep Turkse vrouwen zich thuis. Mesude zei: 'we voelden ons al gauw Raaltenaren'. Er kwam een moment dat deze groep Turkse vrouwen zelfstandig verder wilde gaan en ze vroegen zich af: wat willen we als Turkse vrouwen in Nederland? Hoe kunnen we ons zelf ontwikkelen en wat zijn belangrijke onderwerpen die ons helpen om sterker in onze schoenen te komen staan? Hoe kunnen wij – naast het contact dat er is met enkele Nederlandse vrouwen – beter integreren in de Raaltense samenleving die tamelijk afstandelijk is? Door het houden van een enquête kwamen ze erachter hoeveel vooroordelen er bestonden tegenover moslims en de islam; sommige waren zelfs agressief te noemen. Niet uit het veld geslagen door deze uitslag hebben zij zich laten uitnodigen op vrouwenverenigingen waar zij informatie konden geven over de islam en over hun leefwijze. De discussies waren pittig, maar goed. Naar aanleiding van deze gesprekken hebben ze met de besturen van deze verenigingen besloten één keer in de drie maand bij elkaar te komen om samen na te denken wat ze in dit verband konden doen voor hun leden. Daaruit zijn fietslessen voort gekomen, picknick dagen en andere nuttige en gezellige dingen. Mesude kwam tot de ontdekking dat ook zij in haar denken een grote fout had gemaakt: 'Ik dacht dat een Nederlandse vrouw geen koffie

wilde drinken met mij. Maar je moet gewoon tegen je buurvrouw zeggen: hé buurvrouw, ik wil koffie drinken met jou. Vaak moet je zelf over een drempel heen stappen'. In het CDA vrouwenberaad is ze bestuurslid. 'Wij weten dat we in Nederland blijven. Dat betekent dat we mee moeten gaan doen. Ik vind politiek leuk. Daarom wilde ik graag in het bestuur.' Vrouwen zijn in grote mate verantwoordelijk voor de opvoeding van kinderen. Vanuit dit gemeenschappelijk punt kunnen we als vrouwen samen werken aan en denken over de opvoeding van kinderen. Veel islamitische moeders hebben zorgen over hun kinderen, maar Nederlandse moeders ook. 'We weten dat sommige Turkse jongeren crimineel zijn, sommige Nederlandse jongeren zijn stuurloos. Wat doen we hier aan?'

Wat het geloof betreft is Mesude altijd nieuwsgierig geweest naar de ander. In Raalte ging ze met Kerst een keer naar de kerk, want ze wilde weten hoe een dienst verloopt. Waarom zitten mannen en vrouwen door elkaar? Was dat altijd zo? Na verloop van tijd heeft ze een gesprek aangevraagd met de pastoor. Zowel voor de pastoor als voor haar opende dit gesprek nieuwe perspectieven. Uit de grond van haar hart zegt Mesude dat ze ruimer en rijker is geworden in haar denken. 'Je leert beter te geven en te nemen en met respect naar elkaar te luisteren.'

Corry Nicolay nam het verhaal over. Ook zij gaf aan dat ontmoetingen met mensen met een andere godsdienstige en culturele achtergrond haar leven hebben verrijkt. 'Ik ben er door veranderd. In 1980 dacht ik al veel te weten over islam en over moslim vrouwen, maar het klopte niet. Het was te theoretisch'. Corry ontdekte dat in *vriendschappen* met andersgelovigen er meer kan gebeuren, want 'je leert elkaars zwakke kanten kennen en je durft echte vragen

te stellen'. Haar ontdekkingsreis vat ze samen in een aantal voorbeelden: Corry ontdekte dat ze lange tijd het dragen van een hoofddoek van moslima's associeerde met domheid en onderontwikkeling. Vanuit de Nederlandse cultuur is het moeilijk een positieve vraag over dit onderwerp te stellen: je vraagt eerder 'moet dat nou?' dan 'waarom draag je die?' Door de vraag positief te formuleren kunnen moslim vrouwen vertellen waarom ze de hoofddoek dragen en ontdek je dat er een mens- en godsbeeld achter schuilt. In een moskee legden Corry en een plaatselijke imam elkaar hun geloof uit. Dat liep goed tot op het moment dat Jezus ter sprake kwam. Beiden gaan steeds luider praten. Een oude moslim man komt tussenbeide en zegt: 'kom laten we thee gaan drinken, want op deze manier maken we God ten schande'. Later proberen ze het nog eens. De insteek is dan anders: het gaat niet om het eigen gelijk, maar of de ander begrijpt wat ik uitleg. 'Het was een ervaring van het barmhartige'. In het omgaan met de ander zijn woorden als respect en openheid basisprincipes. 'Mijn waarden en normen zijn doorslaggevend', is funest in de relatie met mensen die andere waarden en normen hebben. Het vraagt van beide 'partijen' om bewust om te gaan met eigen waarden en normen en ruimte te geven aan die van een ander. Deze gesprekken met moslims hebben Corry er toe aangezet om theologie te gaan studeren. Zij hielden haar een spiegel voor om te zien wie zij zelf was. Haar afstudeerscriptie 'Eierdans van tiggerinnen' (later uitgegeven door Meinema in de serie Ter sprake) laat de kracht en de kwetsbaarheid zien van vrouwen die vanuit verschillende culturen elkaar ontmoeten. Beelden over elkaar zijn stug. Steeds weer moeten we aan elkaar en anderen uitleggen wie we zijn. Dit is belangrijk voor de toekomst. In Friesland zijn verschillende interreligieuze vieringen gehouden in het

kader van o.a. de dag tegen het racisme, de migrantenweek en bevrijdingsdag. Corry noemde ook tien valkuilen die van belang zijn voor Nederlandse vrouwen bij interreligieuze contacten:

* Vergeten, dat veel vrouwen zich onderdrukt voelen, vroeger en nu.

* Vergeten, dat er in elke cultuur, ook in de islamitische, zeer zelfbewuste vrouwen zijn die een eigen mening hebben en serieus genomen willen worden.

* Vergeten, dat het Westen lang gedacht heeft dat het Oosten onderontwikkeld en dus van een lagere orde is. Jezelf niet bewust zijn van deze superieure houding islamitische vrouwen en mannen enkel op hun uiterlijk beoordelen.

* Het eigen geloof gebruiken in het beoordelen van een ander.

* Angst voor het geloof van een ander (angst is een slechte raadgever).

* Geen verschil zien tussen druk van de traditionele gewoonten en dwang door derden. Niet begrijpen dat vooral de oudere moslims naar goede combinaties zoeken tussen het oude vertrouwde en het onbekende nieuwe.

* Een verborgen agenda voeren, bijvoorbeeld: vinden dat de ander voor haar eigen bestwil zou moeten veranderen.

* Het met elkaar eens willen worden, in plaats van proberen te begrijpen wat de ander bedoelt.

Zij besloot haar verhaal met de woorden: 'In de thora vinden we als leidraad: laten we de vreemdeling niet als vreemdeling blijven zien, maar elkaar steeds beter leren kennen'.

Na de lunch werkten de groepen aan concrete vragen gericht op de praktijk. Zij brachten volgende suggesties naar voren:

- We leven in een multiculturele samenleving: daarom is het belangrijk om met elkaar en niet *naast* elkaar te leven.

- Durf vragen te stellen als de gelegenheid zich voordoet.

- Overwin je twijfels, zoek openingen en zet een eerste stap naar de ander.
- Het uitgangspunt in een ontmoeting zal moeten zijn: twee gelijkwaardige partijen die kijken naar gemeenschap-pelijke belangen.
- Zoek bondgenoten om samen iets te organiseren.
- Sleutelfiguren binnen een gemeenschap kunnen overbruggend werken.
- Ga uit respect en met waardering met elkaar om.
- Bekijk dingen op de lange termijn; geef niet te snel op maar geloof in je ideaal.
- Onze samenleving is te zeer opgedeeld in aparte groepen: laten we proberen te 'mengen'.
- Organiseer deze themadagen plaat-selijk.
- Houd een database bij van vrouwen die elkaar graag ontmoeten.
- Kerk en moskee blijken de basis te zijn van waaruit ontmoetingen georganiseerd kunnen worden.
- Organiseer een open dag voor families met een niet te strak programma.

Mesude en Corry gaven de deelnemers tot slot samen enkele woorden mee:

Mesude: 'We zoeken ieder en samen een weg in het goede en het eerlijke, in vrijheid. In de koran staat: als ik een brood heb en de ander heeft niets, dan moeten we met elkaar delen. Dat is goed en eerlijk.'

Corry: 'In de bijbel staat dat je geen stenen moet geven als een ander om brood vraagt. Ook mag je een ander geen slang geven voor brood. Wel moeten we het goede en eerlijke als brood delen. En: Zoals je zelf behandeld wilt worden, moet je ook de ander behandelen.' Samen zeiden ze tot elkaar:

*"God / Allah vraagt van ons dat de wereld een veilig huis moet zijn
Voor alle mensen om op te wonen.
Ik was gevangen in de kleur van grijs*

Toen kwam jij en gaf mij licht van God / Allah.

Samen kunnen we uitbloeien

Tot uitbundige kleuren.

Zoek daarom:

Eenheid in het nodige

Vrijheid in het twijfelachtige

En in alles de liefde van God / Allah en mensen."

Na deze dag konden deze 100 vrouwen niet meer zeggen: 'Wel gezien maar nooit gesproken...'. We hebben elkaar gezien en gesproken en er valt nog veel meer te praten! -Josien Folbert

Literatuur:

Alie Brandwijk, *Wel gezien maar nooit gesproken....* Over ontmoetingen tussen moslim- en christenvrouwen, Gorkum: Uitgeverij Narratio, 1998.

Corry Nicolay, *Eierdans van tijgerinnen*, Islamitische vrouwen over hun geloofsbeleving en westerse beeldvorming. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1991

Aardse Schoonheid, Hemelse Kunst; een reflectie op de rondleidingen die we gegeven hebben aan scholieren

Geschat bezoekersaantal: 140.000 bezoekers, waarvan 20.000 allochtoon en 2500 scholieren.

De basis voor dit artikel wordt gevormd door onze ervaringen met de rondleidingen, die we in de Nieuwe Kerk te Amsterdam gegeven hebben aan de kinderen in de periode februari-april 2000. Als verdieping van deze ervaring hebben we twee gesprekken gevoerd; een gesprek met een andere rondleider Hassan Gnaoui, voor wie de islam een grote innerlijke betekenis heeft en een gesprek met Nanny den Ex-

ter, die door de organisatie aangetrokken was om het educatieve project te begeleiden. Deze drie invalshoeken zijn in het artikel met elkaar verweven.

Op uitnodiging van de organisatie van de Nieuwe Kerk hebben wij, Karin Lansdaal en Wendela Copijn, mee gedaan aan het rondleiden van scholieren (10-12 jaar) door de tentoonstelling *Aardse schoonheid, hemelse kunst*, een tentoonstelling over islamitische kunst in de periode 600 na Christus tot op heden. Dit deden wij als onderdeel van onze studie theologie aan de EFA te Amsterdam.

Verrassend aan de tentoonstelling is de schoonheid die de objecten uitstralen, de fijnheid waarmee ze gemaakt zijn en de toewijding van de kunstenaar die daarin te zien is. De uitgestalde islamitisch kunst is gemaakt voor moskeeën of paleizen van sultans en kaliefen; de voorwerpen werden dikwijls als geschenk gemaakt en weg gegeven, maar het bleven kostbare gebruiksvoorwerpen. De toewijding van de kunstenaar straalt van de kunstvoorwerpen. Toewijding aan de islamitische manier van een schoon leven, van een levend geloof dat beleefd en verbeeld werd door de kunstenaars. Via hun kunst kunnen wij ons een beeld vormen van wat islam betekenen kan. Wat ons in de vitrines getoond wordt, vinden de kinderen mooi. De autochtone kinderen zijn geïnteresseerd in onze verhalen bij de objecten en kijken naar de magische rijkdom van de voorwerpen; de allochtone kinderen kijken anders en luisteren soms minder. Zij zuigen de schoonheid naar ons idee op, als iets dat van hun is en toch nog ongekend. Ze vinden het prachtig en zijn verbaasd dat 'dit van hen is' en zomaar te zien in een kerk in Amsterdam. De meeste van hen zijn nog nooit in een kerk geweest. De hoge kwaliteit treft ook de allochtone begeleiders en doet hun zichtbaar goed. Eén

van hen zei: "Ik was nog nooit in een kerk geweest; het is wel mooi." En "dat wij die voorwerpen allemaal hebben gemaakt, wat een ontwikkeling, wat een tijd, beter dan nu."

Voor de Nieuwe Kerk was het organiseren van een kinderspoor een nieuw project. Een van de doelstellingen van de kerk is om kunst uit te dragen en dit onderwerp vond men bijzonder geschikt voor de jeugd. Een doelstelling voor de kinderen was om tot herkenning en verkenning van islamitische kunst te komen. Nanny den Exter heeft in opdracht van de Nieuwe Kerk het educatieve programma voor de kinderen uitgewerkt. Dat heeft uitdrukking gevonden in een handzaam boekje, dat aan alle kinderen die aan de georganiseerde rondleidingen deelnamen is uitgereikt; tevens was het te koop bij de kassa van de nieuwe kerk. Het kinderspoorboekje bevat de negenentwintig kunstvoorwerpen, waarlangs de kinderen werden geleid. Het boekje volgt de opzet van de tentoonstelling. Na bezichtiging van enkele topstukken wandelden we langs de voorwerpen uit de moskee, langs voorwerpen m.b.t. het woord, het paleis, het mausoleum, de tuin en het paradijs en de schatkamer. De teksten in het boekje zijn aanvullend, de vragen bij de voorwerpen zijn er ook goed te leren kijken. Het boekje is een gids en tevens een documentje om mee naar huis te nemen, om het aan de ouders te laten zien. Het kan ook dienen als een basis voor verdieping bijvoorbeeld in de vorm van werkstukken, die de kinderen over een deelonderwerp kunnen maken. Alle groepen 7 en 8 van het basisonderwijs (bijzonder en openbaar) in Amsterdam en omstreken zijn schriftelijk uitgenodigd voor deelname aan de rondleidingen. Deze doelgroep is het makkelijkst aanspreekbaar, omdat oudere kinderen verdeeld raken over vele soorten onderwijs. Bovendien paste het thema van de

tentoonstelling goed in hun onderwijsprogramma, waarin kennis van geestelijke stromingen en dus islam een onderdeel is. Bij elkaar hebben ongeveer 2000 kinderen de tentoonstelling bezocht vanuit de scholen.

Wij wilden weten op welke criteria de voorwerpen van het kinderspoor waren uitgezocht. Dat bleek ingewikkelder geweest te zijn, dan we vermoedden. In de opbouwperiode van de tentoonstelling moest ook het boekje gemaakt worden; de kunstvoorwerpen stonden toen nog niet uitgesteld. De directeur en een van de conservators hebben een selectie van veertig voorwerpen gemaakt, waarvan Nanny den Exter er negenentwintig heeft gekozen. De keuze is deels intuïtief gedaan uitgaande van wat 'kinderen aanspreekt' en uitgaande van wat de organisatie van de tentoonstelling beoogde, namelijk het 'herkennen en het verkennen' van de islamitische kunst aan de hand van de vijf zuilen van deze godsdienst en het thema paradijs en schoonheid. Nog een criteria voor de keuze was het verhaal achter een voorwerp: 'waar kan je een leuk verhaal bij vertellen? En wat zijn gekke details en wat is anekdotisch.'

Op onze vraag of islamitische organisaties betrokken zijn geweest bij de opzet van de tentoonstelling vertelde Nanny ons dat verschillende islamitische groepen mee hebben gedacht aan de vormgeving en opzet van het gebeuren. En de islamitische scholen die in eerste instantie een beetje sceptisch waren, (is het niet aanstootgevend?) bleken na het bezoek uitermate enthousiast over de schoonheid van de tentoonstelling.

Karin en ik hebben in totaal tien rondleidingen gegeven, dat wil zeggen dat wij honderdvijftig kinderen hebben meege maakt. En wat vonden de kinderen er zelf van? Voor de moslimkinderen was 'de moskee' een herkenbaar thema, het bid-

kleed was een voorwerp dat hen direct aan hun leven deed denken. Een groep deed zelfs voor op de vloer hoe de bewegingen van het islamitische gebed gedaan moeten worden! Soms, zo vertelden ze mij, baden ze nog zelf, anders hun ouders of grootouders wel. Op mijn vraag wat een nis was antwoordde een Nederlands meisje dat ze wel wist wat een nis was: "Dat doet mijn moeder één keer in het jaar op de dag dat mijn opa gestorven is, dan gaat ze naar een nis in een kerkje."

Het verhaal over het visioen van Mohammed klonk de één in de oren als een fabeltje, voor de ander was het bekende koek. Alle kinderen waren vol bewondering, toen ze delen van de Ka'aba kleden zagen. De in goud- en zilverdraad gestikte Arabische woorden vonden ze prachtig, sommige kinderen herkenden de tekens en gingen ze enthousiast aan mij aanwijzen. Dat zelfde gebeurde bij de korans. Groot enthousiasme en verrukking over het feit dat ze het werkelijk lezen konden. Sommige kinderen begrepen ook wat er stond. Ze lazen ze aan elkaar voor en de kinderen, die dat niet konden, vroegen de anderen 'Lees dit eens, wat staat hier?' We maakten dankbaar gebruik van de kennis van de kinderen, die het Arabisch konden lezen. Dat had twee kanten: rondleiders weten ook niet alles en het was goed voor de aandacht en het respect voor elkaar om de kennis uit de groep te halen. Er ontstaat zo wederkerigheid. Deze kinderen met hun taalkennis en innerlijk beleefde kennis over de islam ware een waardevolle aanvulling op onze rondleidingen. Elke rondleiding was daardoor ook weer anders. Daarnaast had de kennis van het Arabisch een onvermoed effect: een stille jongen, die uitsluitend Arabisch sprak en via een tolk-vriendje in het verhaal werd meegenomen, kon ik (Karin) even uit zijn isolement halen door hem de woorden te laten lezen. Hij groeide. Ik vond dat 'ontmoe-

ting' - óók een thema van de tentoonstelling - in de praktijk!

Vanwege het feit dat de koranteksten als heilig worden beschouwd en in het Arabisch gelezen behoren te worden, heeft de organisatie van de tentoonstelling er bewust voor gekozen, de teksten niet te vertalen. De kinderen zagen hoe mooi ze waren en luisterden naar ons verhaal over het devote werk van de kaligraaf.

In de loop van de tentoonstelling vroeg ik de groepen altijd of ze wisten waarom het Paradijs zo een belangrijk onderwerp was. Dan kwamen de vijf zuilen, de juiste leefwijze van de moslim, naar voren en gingen ze bij de volgende voorwerpen opletten of ze paradijsthemas als bloemen, feesten, bomen, enz.. zagen. In de paleiskunst kwamen we dat veel tegen. Twee houten deuren van een graftombe uit de buurt van Bagdad, let wel uit de achtste eeuw, waren een duidelijk voorbeeld. De deuren zijn namelijk versierd met wijnranken en druiventrosjes, met palmbomen en abstracte figuren als cirkels en dubbele vierhoeken.

Een vorst had geen gewone waterkan op tafel, maar een waterkan in de vorm van een adelaar, een koe met kalf en leeuw of bijvoorbeeld een kat. Een Marokkaanse meisje zei: "Zulke kannetjes in de vorm van een koe met kalf en leeuw heb je nu nog in Marokko, alleen veel kleiner en er moet nog een handel aanzitten. Want als je die beweegt, komt het water er pas uit."

De kinderen dromden ook rond de kooi met echte diamantduifjes en het reusachtige wandkleed met mythische dieren trok ook veel aandacht: van wie was dat? Waar lag dat?

Als afsluiting van het kleine uurtje dat de rondleiding duurde bekeken we de schatten van de islamitische kunst. Prachtig vonden ze dat. De Shah van Iran, wiens grote statieportret we bekeken, werd wel enigszins als een travestiet bestempeld:

Kijk hij heeft een jurk aan, nagellak en hakschoenen!! De gigantische rijkdom was erg aantrekkelijk voor de kinderen: Hoe duur is dit juffrouw?? Duizend gulden, of drieduizend?? Ze vonden het onvoorstelbaar mooi en wij vonden het erg sprookjesachtig. Daarentegen is het voor kinderen moeilijker om zich een voorstelling te maken van hoe oud een voorwerp is. twaalfde eeuw staat er bijvoorbeeld bij een begeleidende tekst. Hoeveel jaar is dat geleden? Wat moet je je concreet voorstellen bij 1000 jaar oud? Je opa, en daar weer de opa van en diens opa etc ... Dat was te moeilijk.

Zowel Karin als ik hebben een 'lichte' christelijke achtergrond en bekijken de tentoonstelling toch vanuit die hoek. Daarom wilden wij graag een moslim spreken om te horen wat hij van de tentoonstelling vond. Wij hebben een gesprek gehad met Hassan Gnaoui; hij heeft een Marokkaanse afkomst en kwam in 1970 naar Nederland. Hij is acteur en regisseur en getrouwd met een Nederlandse christelijke vrouw en heeft nu een zoon. Op de tentoonstelling houdt hij rondleidingen in het Marokkaans en Arabisch. Wij waren geïnteresseerd hoe hij naar de tentoonstelling keek en wat hij mooi vond, welke rol de islam in zijn leven speelde en hoe hij keek naar de moslims in de Nederlandse samenleving. Een verwerking van ons gesprek:

Hij is moslim en beleeft als zodanig de tentoonstelling. Hij geniet enorm, omdat de schoonheid van Allah hem overal tegemoet straalt. De nieuwe kerk als tentoonstellingsgebouw verhoogt het spirituele karakter, omdat het ook heilige schoonheid uitstraalt. Dat geeft hem een fijn gevoel, iets bekends. Deze tentoonstelling in deze ruimte is goed, de ruimte van de kerk doet de inhoud van de tentoonstelling beter tot haar recht komen dan een gewoon museumgebouw. Zowel de

kerk als de vele kunstvoorwerpen brengen ons terug naar onze geschiedenis, naar onze opvoeding en dus naar onze beeldvorming.

Beeldvorming wordt een kernbegrip in ons gesprek met elkaar. Hassan Gnaoui is bevlogen om vooroordelen uit de weg te ruimen en respect voor elkaar uit te dragen in woord en daad. Vooroordelen van de westerse, christelijke cultuur, van de mensen ten aanzien van de moslims doen hem pijn, ook de vooroordelen van de moslimwereld naar het westen toe mogen naar zijn mening plaats gaan maken voor positieve ervaringen met elkaar. Laten we echt naar elkaar luisteren en proberen elkaar te verstaan. Laten we niet meer uitgaan van de negatieve traditionele beelden, ervaringen of herinneringen. De geschiedenis heeft ook positieve, mooie dingen bewaard. Van de kunst kunnen we veel leren. Vooroordelen vertekenen, maken angstig en houden de werelden voor elkaar gesloten, terwijl het juist andersom bedoeld is. De tentoonstelling laat een beeld van de islam zien, dat open is: het toont de schoonheid van de islam. Islam is een manier van leven, doel en opzet heeft betrekking op Allah / God. Daarom is de tentoonstelling heel belangrijk; het draagt, zo zegt Hassan, bij aan een positiever beeld over de godsdienst. Dit helpt de ontmoeting opgang te brengen of te verdiepen. Belangrijk in de opvoeding is, volgens Hassan, hoe de kinderen leren wat islam is; ook voor de westerling is het belangrijk om de verhalen te kennen die achter de sura's van de koran zitten. Wanneer je het niet begrijpt, kijk in de verhalen die er bij horen, want zonder die verhalen van Mohammed kunnen misverstanden ontstaan die niet nodig zijn. Hassan schetst een open en positief beeld van de islam en hij noemt sura 49 *Al Hoedjoerat (de binnenvertrekken)* vers 12 en 13 als voorbeeld:

12: *O gij, die gelooft, onthoudt u van te veel gissingen; er zijn gissingen, die zonden zijn. En bespiedt elkander niet en laat niet de een uwer de ander belasteren; zou iemand uwer wensen het vlees van zijn dode broeder te eten? Want daartegen zoudt gij toch walging hebben? En vreest Allah; Allah is berouwaannemend en barmhartig.*

13: *O gij mensen, Wij hebben u geschapen uit man en vrouw, en Wij hebben u gemaakt tot volksgroepen en stammen, opdat gij elkander zoudt leren kennen. De meest aangeziene onder u bij Allah is de meest vrezende uwer. Allah is wetend en welonderricht.*

Hier staat dus eigenlijk, dat je goed met je burens om moet gaan en respect voor hen moet hebben. Ook is het een aanbeveling tot reizen, ja 'zoek de wijsheid en wetenschap, ga leren, zelfs in China' (uitspraak van Mohammed). De media komen tegenwoordig overal, maar zijn zij opzoek naar wijsheid? De Nederlandse kranten laten meestal een karikatuur zien van wat islam is: waarom foto's publiceren van een demonstratie in Casablanca, waarop twee stereotiepe moslimmannen uitvergroot worden, terwijl er een diversiteit aan moderne islamitische personen aanwezig is? Media, politiek en economie doen veel kwaad; daar moeten we het niet van hebben. Ontmoeting en communicatie kunnen we zelf bewerkstelligen, door goede ervaringen kunnen we met respect over elkaar leren denken, praten en schrijven." De schoonschrijfkunst is een van Hassan Gnaoui's favorieten op de tentoonstelling.

De kalligrafie kom je op vele voorwerpen tegen. De schoonheid van de heilige woorden vervult de kunstenaar en geeft hem inspiratie. Allah die de mens geschapen heeft, geeft inspiratie aan iedereen om kunst te maken, om het religieuze leven te verbeelden. God is de enige die het echt

mooi kan maken; misschien is het een idee om ons te laten inspireren door de schoonschrijfkunst en een schoonspraak-kunst te verbeelden om tot elkaar te komen zonder te veel gissingen. Wie weet wat voor schoonheid we zullen vinden.

- Karin Lansdaal en Wendela Copijn, theologiestudenten van de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing, Educatieve Faculteit van Amsterdam

Meer Feestdagen?

Rondom 16 maart, in dit jaar 2000 de datum voor het islamitische offerfeest (= *Idul Adha, Kurban*), brak een discussie los over het inrichten van deze dag als een jaarlijkse algemene feestdag voor heel Nederland. Het initiatief kwam van de Islamitische Universiteit Rotterdam (IUR), die erop wees, dat het offerfeest een herdenking van de geloofsovergave van Abraham is, die bereid was zijn geliefde zoon te offeren. Daarom zou het zowel voor joden, christenen als moslims een geschikte gezamenlijke feestdag kunnen zijn. Ondanks deze presentatie ging het debat al gauw over het 'inleveren' van een christelijke tegen het algemeen aanvaarden van een islamitische feestdag. Zelfs premier Wim Kok deed er aan mee, al schoof hij de zaak wel door naar het overleg tussen werkgevers en vakbonden: liever buiten de politiek houden dus. Onder moslims was er ook nog een debat over de vraag of het offerfeest wel zo geschikt is: als eerste feestdag zou juist het einde van de vasten, *Idul Fitr* (ook wel: het suikerfeest), eerder in aanmerking komen. Hoe dan ook, dank zij dit initiatief kwam er weer wat samenwerking tussen IUR, de Nederlandse Moslimraad en de Nederlandse Islamitische Raad.

Moslemische Revue

Al in 1924 gesticht, blijft het blad van het *Zentral-instituut Islam-Archiv Deutschland*

vanuit het Duitse Soest nog steeds een van de meest informatieve bladen over Europese Islam. Enkele grepen uit het nummer van Januari 2000:

* De Bosnische president Alija Izetbegovic tijdens een bezoek aan Teheran: 'De islam is de beste godsdienst, dat is waar. Maar wij, Moslims, zijn niet de besten. Dat zijn twee verschillende zaken die wij niet moeten verwarren. In plaats van het westen te haten, moeten wij met hen in competitie gaan. Daartoe heeft ook de koran ons opgeroepen (2:148) .. en ieder heeft een richting naar welke hij zich wendt. Streeft dan vooraan te zijn in de goede daden. Waar gij ook zijt zal God u tezamen brengen.'

* De stadstaat Bremen kent een traditie van goede relaties met moslims (zie ook *Begrif* 1998:120-121). Op 6 november 1999 werd in de grote, nieuwe Fatih-Moskee de 'Islamitische Academie voor Religieuze en Sociale Studies' geopend. Bij de opening waren een aantal vooraanstaande politici aanwezig. Camay Celik, de eerste directeur, stelde in zijn openingstoespraak, dat de instelling een open doel heeft, namelijk bij te dragen aan de algemene behoefte aan spiritualiteit in de komende eeuw en aan onderbouwing van vredesinspanningen. Met zijn fiere minaret en grote koepel is het royale gebouw van drie verdiepingen een nieuw belangrijk centrum voor Duitse moslims geworden. Vanwege zijn inspanningen bij de voorbereiding werd dominee Michael Benckert tot 'Erelid van de Fatih-gemeente' benoemd. Zo kun je wel niet van twee godsdiensten, maar wel van twee godsdienstige gemeenten lid zijn!

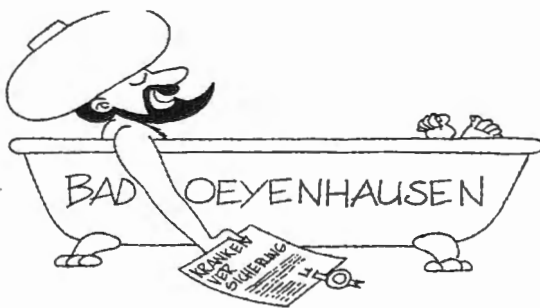
* Aan de universiteit van Saarbrücken verdert men langzaam met het oplossen van een gigantische puzzel: brokstukken in perkament (de oudste) en papier (later) van waarschijnlijk 926 verschillende koranhandschriften, die in 1972 bij een verbouwing van de grote moskee van Sanaa in Jemen werden ontdekt tussen het plafond en het dak. Net als bij joden het geval is,

goiden de moslims de versleten exemplaren van de koran niet weg, maar werden ze 'begraven' in lege ruimtes van de moskee. De vondst was de belangrijkste in de zoektocht naar de tekstgeschiedenis van het Arabische schrift én van de koran in deze eeuw, maar net als bij de Qumran-rollen, bleek de bestudering niet eenvoudig. Er zijn koran-fragmenten uit de tijd tussen 700 en 1000. Enkele van de mooiste fragmenten waren onlangs nog te zien in de grote tentoonstelling van islamitische kunst, afgelopen winter in de Nieuwe Kerk van Amsterdam. De verfilming van alle fragmenten is nu voltooid en de eerste publicaties zijn verschenen. Het gaat dan vooral om de geschiedenis van het Arabische schrift en de versiering.

* Sinds 1991 (na de hereniging met oost-Duitsland) is Duitsland bezig aan de formulering van een nieuwe grondwet. Daarbij speelt de vermelding van God in de eerste zin een rol: 'In het bewustzijn van zijn verantwoordelijkheid voor God en alle mensen...'. De Groenen en de Socialistische Partij willen de godsvermelding schrappen als zijnde 'huichelachtig, niet meer van deze tijd'. Cem Özdemir, parlementslid voor de Groenen merkte zelfs op, dat het 'hier om de God der Christenen' zou gaan en dat kon in een algemene grondwet beter achterwege blijven. De leiding van het Islam-Instituut in Soest, M. Salim Abdullah, heeft daartegen de volgende verklaring afgegeven: 'Cem Özdemir's verwijzing naar de legitimatie van de 'God der Christenen' in de grondwet is minstens sinds het Tweede Vaticaanse Concilie niet meer te handhaven. Daar wordt immers in de verklaring over de islam aangenomen, dat christenen, joden en moslims gezamenlijk de 'God van Abraham' aanbidden. Dat de vermelding van God 'niet van deze tijd' zou zijn, wijst er op, dat er behalve een godsdienstig ook een politiek fundamentalisme bestaat, dat bij ons even problematisch overkomt, omdat

het opvattingen van de meerderheid eenvoudigweg niet ter kennis wil nemen.'

* Veel Duitsers gaan van tijd tot tijd naar een kuuroord, maar moslims doen maar zelden een beroep op deze (vaak door de ziektekostenverzekering betaalde) voorziening. Daarom is er in Bad Oeynhausen een speciaal kuuroord voor moslims geopend.

Kurort voor moslims

Moslims en Christenen over het Doen van het Woord

"Voorzeker, de mens is in verlies. Behalve degenen die geloven en goede werken doen, en elkander tot waarheid en geduld aansporen." "Gelukkig de man die... zich vermeit in de wet van de Heer, zijn wet overpeinst dag en nacht. Als een boom is hij, wortelend waar water stroomt, die vrucht draagt in het seizoen... Tot ontplooiing komt al wat hij doet." Met het reciteren van soera 103 en psalm 1 begon in de kapel van een multireligieus centrum de vijfde bijeenkomst van onze groep. Christenen en Moslims zijn wij die elkaanders verschillen erkennen maar door ge-

zamenlijke verdieping ervaren wat ons bindt.

Door stilte-meditatie in de moskee namen wij afstand van de wereld om ons heen, lieten wij onze beelden en gedachten los, maakten wij ons "leeg" voor het komende. Naar twee teksten luisterden wij, één uit de Bijbel: "Wat baat het, mijn broeders, of iemand al beweert geloof te hebben, als hij geen werken heeft?" (Jacobus 2: 14-17) en één uit de Koran (soera 2: 177), volgens welke – verkort weergegeven – de ware vromen diegenen zijn, die geloven in God, het Boek en de profeten, die het gebed onderhouden en uit hun bezit aan armen en behoeftigen betalen, die hun beloften nakomen en die geduldig zijn in tijden van nood. Na opnieuw een korte meditatie drukte ieder van ons in een tekening uit, welk beeld de voorgelezen teksten bij hem of haar hadden opgeroepen.

Na de maaltijd en een gezamenlijk middaggebed, hebben wij elkaar onze tekeningen toegelicht en daarover een algemene gedachtenwisseling gehouden. God is ons aller Bron, hoe ook onze geloofsopvattingen verschillen. Contact zoeken wij met Hem, door gebed of door inkeer tot zijn Geest in ons. Het is een grote vreugde aan elkaar door te geven wat wij van Hem ontvangen. Licht en barmhartigheid, een rijke aarde om op te leven en te werken schenkt Hij ons. De communicatie met Hem gaat uit boven woorden, is als muziek of als een sprekende stilte. Zo staan wij dan in de wereld van vandaag, hier en

nu, beladen met ons verleden, met ons gezicht naar de zich ontvouwende toekomst, luisterend naar God, welke weg Hij met ons wil gaan, welke rol ons toevalt. Geloven in Hem is doen wat Hij zegt. Wandelen met God is gaan met de armen en verdrukten, met vluchtelingen en ontrenten; het is het gaan naar een blijere wereld. Dit is niet simpel te volbrengen. Vaak zijn onze mogelijkheden te beperkt. Dan moeten wij kiezen tussen meer en minder goed, of zelfs tussen meer en minder kwaad. Wil je iets doen voor Oeganda, dan schrijf je een giro. Maar om echt te helpen moet je er heen. Laat je daarvoor je gezin en werknemers, voor wie je verantwoordelijk bent, in de steek? Dat zijn moeilijke beslissingen. Daarom is het nodig elkander te raden en bij te staan. Ook moeten we leren geduld te oefenen, onze irritaties en zorgen over wat we niet kunnen verbeteren, te laten voor wat ze zijn, met onze aandacht en verlangens rust te vinden in God. Hij zal ons oordelen op onze intenties. Nemen wij ter hand wat Hij op onze weg zendt, wat wij op ons levenspad ontmoeten. Ook in onze eigen omgeving is zoveel werk te verrichten. Doen wij als de Barmhartige Samaritaan! Jan Landheer.

Wie belangstelling heeft voor onze groep, kan zich voor nadere informatie wenden tot Jan Landheer (tel. 070-3254658) of Abdullah Haselhoeft (tel. 0113-506089).

BOEKEN

Nieuwe moslims

Ton Crijnen: *Veertien portretten van Nieuwe Nederlandse en Vlaamse Moslims*. Uitgeverij Bulaaq, Amsterdam 1999.

De auteur van dit boek is journalist en redacteur geestelijke leven van het dagblad Trouw. Hij is gespecialiseerd in de Islam, aldus de tekst van achterflap, en schrijft nu een boek over Nieuwe Moslims in Nederland en Vlaanderen.

In het boek staan veertien portretten van mannen en vrouwen, die om uiteenlopende redenen moslim geworden zijn. Je kunt ze in twee groepen onderscheiden: zij die na een huwelijk met een moslim zelf moslim geworden zijn en zij die op een andere manier met de Islam in aanraking gekomen zijn. Wat de Islam aantrekkelijk maakt voor deze nieuwe gelovigen is vaak: de logica van de dogma's in tegenstelling tot die van het christendom (m.n. drie-eenheid, Zoon van God en erfzonde), het heldere geestelijk raamwerk ervan (de vijf zuilen: m.n. de zichtbare rituelen als vasten en bidden), de saamhorigheid die in de moslim cultuur aangetroffen wordt of het persoonlijke voorbeeld van vriend of partner.

Van de nieuwe moslims uit het boek hebben elf een roomkatholieke achtergrond, twee een gereformeerde en één komt uit een niet-kerkelijk gezin. Dat deze bekeerlingen het christelijk geloof vrijwillig ingeruild hebben voor de Islam, zoals gesteld wordt (p. 8) is niet juist getuige de veertien portretten. De meeste hadden een christelijke achtergrond, waar ze langzaam van waren vervreemd. De auteur noemt ze

daarom ook terecht de 'geestelijke dak- en thuislozen' in de context van de 'heersende malaise binnen de gevestigde kerken', waaraan de islam zich naast de te 'ikgerichte' New Age als 'zelfverzekerd, enthousiast en tot gemeenschap oproepend alternatief' aanbiedt. Merkwaardig is, dat geen van deze nieuwe moslims bewust op zoek gegaan is naar een nieuw geestelijke tehuis. De behoefte aan zingeving was kennelijk latent aanwezig, nadat de oude christelijke weggevallen was en toevallige zaken als een verblijf in het buitenland, het ontstaan van een vriendschap, het kiezen voor een levenspartner, maakte deze actief. In twee gevallen viel deze 'toevaligheid' samen met een geestelijke crisis.

De veertien portretten zijn leuk en vlot geschreven. Ze geven een levensecht en goed beeld van wat mensen beweegt in hun geloof en wat hen bewogen heeft om dit geloof te gaan aanhangen. Ook komt de diversiteit van de persoonlijkheden en hun respectievelijke levensgeschiedenissen tot uitdrukking in het soort islam dat ze in hun leven hebben vorm gegeven. De een leeft met een meer strikte vorm van islam en een ander weet westerse waarden als autonomie, individualiteit en persoonlijke vrijheid te integreren in zijn islamitische geloof. Daarbij ontmoeten deze autochtone moslims ook conflicten met hun allochtone geloofsgenoten. Conflicten om de toch vrijere interpretatie van de islam, die moslims afkomstig van bijvoorbeeld het platteland van Marokko of Turkije niet mee kunnen maken. In huwelijken tussen een man en een vrouw uit verschillende culturen kan dat tot grote span-

ningen leiden en niet zelden helaas tot echtscheiding.

De auteur van het boek schets in zijn inleiding een positief beeld over de rol die de nieuwe moslims kunnen spelen in de maatschappelijke acceptatie van de Islam en de geestelijke inburgering van allochtone moslims. Hij geeft ze de rol van een avant-garde, 'die kan helpen bij het tot stand komen van een 'op westerse leest geschoeide islam' en die het 'ontbrekende islamitische geluid' kan laten horen in het publieke debat over ethische en morele kwesties. Gezien de etnische verdeeldheid onder moslims en de discussie in Nederland over het 'multiculturele drama' denk ik dat dit nog een illusie is. En één van de geïnterviewden geeft me daarin ook gelijk als zij zegt: dat dit toch vooral van allochtone moslims zelf moet komen en dat daar nog wel enkele generaties over heen zullen gaan. (p.149)

Het doel van het boek is kennelijk om het beeld van de islam als 'gewelddadige, archaische, aan onze westerse cultuur wezensvreemde religie' door middel van deze getuigenissen te 'nuanceren' (p.12). En dat doet het ook. Wat het boek niet doet en m.i. wel had moeten doen in de inleiding, is het beeld van de overgang naar de islam in perspectief zetten. Wereldwijd - en niet in de laatste plaats door migratie - komen mensen in aanraking met andere culturen en andere godsdiensten. En zo zijn er christenen, die moslim worden én moslims die christen worden. Dit verschijnsel heet 'inter-conversie'. De auteur bevestigt nu het beeld van de 'heersende malaise binnen de gevestigde kerken' op dit punt wat al te graag. Want ook in Nederland en (zeer waarschijnlijk) België komen we 'interconversie' tegen en zijn er moslims die christen worden. Een belangrijke nuancering als we aan adequate beeldvorming willen werken. -Ane Mulder

Inspirerende Politiek

Edy Korthals Altes, *Heart and Soul for Europe. An essay on Spiritual Renewal*. Assen: Van Gorcum, 1999 189 blz. fl 50.-

Op de titel afgaande zou men kunnen denken dat een bespreking van dit werk niet in Begrip thuis hoort. Wie het gaat lezen ontdekt echter al gauw dat het alles te maken heeft met het samenleven en samenwerken van christenen, moslims, joden en anderen in Europa. Korthals Altes (voortaan KA) schreef dit boek als een persoonlijk antwoord, als christen en diplomaat met een diensttijd van 35 jaar op vele posten, op verschillende uitdagingen die binnen de Europese Unie op ons afkomen. Het boek werd in het Engels geschreven. Terecht. Het heeft een internationale allure en verdient het derhalve ook ver buiten Nederland te worden gelezen. De christelijke inspiratie wordt nog eens onderstreept door het voorwoord van de aartsbisschop van Canterbury George Carey. Het essay bevat in de eerste plaats een geëngageerde, goed gedocumenteerde en breed informerende reactie op een oproep van de voorvorige voorzitter van de Europese Commissie de Fransman Jacques Delors. Delors riep in 1990 de geestelijke leiders van Europa, op om dit werelddeel een hart en ziel te geven. In deel 1, drie hoofdstukken, wordt de situatie geanalyseerd. Uit de dominerende attitude van de economische en politieke managers blijkt niet dat de leiders van ons werelddeel zich echt zorgen maken over de richting waarin de wereldsamenleving zich beweegt. Als getraind econoom uit de Rotterdamse school onderkent Korthals Altes als geen ander de gevaren van een allesoverheersende economische denk- en handelwijze, waardoor materialisme en consumptief gedrag dermate bevorderd worden dat Europa dreigt haar ziel te verliezen. Drie concrete rampen worden door het primaat van de economie dichter bijgebracht.

(1) De nucleaire bewapeningswedloop is nog niet gestopt. Er liggen nog steeds ruim 35000 kernwapens klaar voor gebruik. Proliferatie gaat nog door. Reeds in 1986 besloot ambassadeur Kortbals Altes uit protest tegen de kernbewapening uit de diplomatieke dienst te stappen om zich als vrijwilliger te kunnen inzetten voor vredesbewegingen. (p. 56). KA zou van 1994 tot 1999 een van de internationale voorzitters worden van de *World Conference on Religion and Peace*. Ook in Nederland is hij nog steeds actief voor vrede, gerechtigheid en de integriteit van de schepping

(2). Ecologisch is er volgens KA reeds sprake van een ramp. (3) De derde ramp die bezig is zich te voltrekken is van sociale aard. Ondanks de welvaart van Europa zijn er miljoenen werklozen. Hun aantal wordt nog versterkt door een toenemende stroom vluchtelingen uit andere werelddelen, waar tengevolge van locale oorlogen de politieke instabiliteit steeds groter wordt. De druk op de sociale cohesie roept steeds meer reacties op en niet alleen van ultra rechts. Wat is er fout gegaan in de geschiedenis van Europa? KA is van mening dat sedert de Verlichting een steeds groter aantal Europeanen elk besef voor transcendentie verloren heeft. Hij veroordeelt natuurlijk niet de positieve aspecten van de Verlichting. De ongeremde hybris (overmoed) die van het verlies van transcendentie bij velen het gevolg was leidde tot een disoriëntatie ten aanzien van de visie op mens en maatschappij, op de materiële goederen en de natuur. De notie als één mensheid onder Gods wetten te leven ging verloren en leidde tot schrikbarende grensoverschrijdingen: het uitmoorden van de oorspronkelijke bevolkingen van Amerika en Australië, tot slavernij, apartheid, wereldoorlogen, genocide enz.. In deel 2, de kern van het boek wijdt KA vijf hoofdstukken aan de vraag hoe een geestelijke heroriëntatie kan plaats vinden. De feiten kunnen in eerste instantie niet wor-

den veranderd maar wel de richting en de koers. Hij ziet spiritualiteit als het hart van religie (ook van jodendom p. 44 en islam p. 48) en verwacht van geestelijk vernieuwing een nieuwe houding tegenover mens, maatschappij, politiek enz. Die geestelijke en spirituele vernieuwing moet niet worden toegevoegd aan de andere dimensies van het bestaan, maar beslissingen op alle andere levensterreinen beïnvloeden. Hij ziet hierbij ook een taak voor de kerken, niet om Europa te herkerstenen (de maximalistische optie), ook niet om slechts bij te dragen aan meer humaniteit (een minimalistische optie) maar met een vijfvoudige taak: 1° het bieden van plekken voor bezinning over de oorsprong en bestemming van ons bestaan; 2° voor het versterken van menselijke waarden als gerechtigheid, vrede, eerlijkheid, solidariteit (ook met landen buiten Europa), barmhartigheid (compassion) en respect voor leven; 3° het engagement voor een meer menselijke wereld vanuit een nieuw beleefde vrijheid die voortkomt uit Gods vergeving; 4° het indien nodig afleggen van een profetische getuigenis en 5° het optreden als dienaren van verzoening bij conflicten en uitbarstingen van haat. Interreligieuze samenwerking en dialoog is daarbij van grote betekenis (p. 88). Van moslims kunnen belangrijke bijdragen aan deze heroriëntatie worden verwacht vanwege hun sterke besef tot één mensheid te behoren, die streeft naar solidariteit en vanwege het verantwoordelijkheidsbesef onder God dat met het islamitisch geloof gegeven is. De aanwezigheid van miljoenen moslims binnen Europa en de nabijheid van de moslimwereld dringen er toe dialoog met en samenwerking van christenen, moslims en anderen (p. 111) hoog op de agenda te zetten. Klippen die daarbij vermeden moeten worden zijn fundamentalisme en syncretisme. Het is de overtuiging en ervaring van KA dat juist in de dialoog de eigen identiteit wordt verdiept en

versterkt. In deel 3 *Translating fine words into hard reality* werkt KA zijn visie concreter uit met het oog op de taken en doelstellingen van de Europese Unie binnen een grotere wereldsamenleving. Met name politici zullen zich door deze vier hoofdstukken aangesproken voelen. KA voelt zich geestelijk thuis bij Dag Hammarskjöld (Merkstenen) en Vaclav Havel, die vanuit hun hoge positie een geestelijke heroriëntatie zochten en vonden. Als Nederlandse lezer herkende ik verwante gedachten uit de pleidooien van Bob Goudswaard, Bas de Gaay Fortman en Berma Klein Goldewijk en in het postume werk van Jan van Raalte, *De Wereld is van God en daarom van ons allen* (Kampen 1996). Het is de bijzondere verdienste van dit boek dat de auteur vanuit een lange politieke ervaring, waardoor hij zeer vertrouwd raakte met de Europese instituties en organisaties, als econoom en cultuurcriticus, gesteund door een theologisch verantwoorde open christelijke overtuiging, een meeslepende en inspirerende visie biedt voor christenen en niet-christenen in een verenigd Europa. Het boek verdient het in vele Europese talen te worden vertaald en besproken te worden in vele bladen en op kerkelijke, interreligieuze en politieke gespreksfora.-Jan Slomp.

Liberiaanse dromen in Nederland

Vamba Sherif, *Het land van de vaders*, Breda: De Geus, 319 blz. 1999, ISBN 90-5226-606-9

De 'Derde-Spreker-serie' werd in het laatste kwart van de 20e eeuw uitgegeven door NOVIB om schrijvers uit niet-Westerse landen een gezicht te laten geven aan hun maatschappijen. Deze functie is intussen min of meer overgenomen door uitgeverij de Geus in Breda, die een indrukwekkend fonds van dit soort literatuur aan het opbouwen is. Met het werk van Vamba Sherif

is weer een stap verder gezet. Sherif is afkomstig uit Liberia, het West-Afrikaanse land, dat in 1847 tot stand kwam als 'thuisland' voor terugkerende Afro-Amerikaanse ex-slaven. Overigens zijn deze ex-slaven maar enkele procenten van de bevolking, die in een dertigtal stammen is verdeeld. Zoals veelal in West-Afrika zijn er veel christenen in de kust streek en veel moslims in de provincies die de kant van de Sahel uitgaan, terwijl er overal nog veel traditionele religie aanwezig is, ook bij nominale christenen en moslims.

Sherif is geboren rond 1972 en vanwege de grote tegenstellingen in zijn land gevlucht naar Nederland, waar hij asiel kreeg. Hij schreef een epos over zijn land met beschrijvingen van slavenjachten, handel en verkoop naar Amerika, terugkeer en tegenstellingen tussen de goed-opgeleide ex-slaven en de grotere groep traditionele bewoners. Er komt ook veel christendom (een van de leden van de centrale familie is zending, predikt het christendom met groot vuur) en in mindere mate islam voor. De beschrijvingen zijn zeer irenisch: "Alsof hij de stelling van zijn broer wilde ontkrachten, zei dominee Barclay: 'Sommige inboorlingen zijn moslim en velen van ons denken dat we in ieder geval met hen zouden kunnen samenwerken om Liberia op te bouwen, omdat de moslims, anders dan andere stammen, kunnen lezen en schrijven. Ze weten ook wie Jezus is.'- 'Weten zij wie Jezus is?' vroeg ik. 'Hij is blijkbaar een van de profeten die ze vereren', zei dominee Barclay. 'Waarom beginnen we ons zedingswerk dan niet bij hen?' opperde ik. Er viel weer een stilte, en ik vroeg me ongemakkelijk af of alles wat ik die avond zei in het verkeerde keelgat schoot." (120-121; soortgelijke passages op 63-66, 78 en 160-161).

Sherif heeft geen gemakkelijk boek geschreven zowel in tijd (rond 1800-1980) als geografisch maakt hij steeds grote sprongen en het is een hele klus om de personen een

beetje op een rijtje te houden. Hij laat wel zien, hoe verscheiden van afkomst niet alleen de christenen, maar ook de moslims in West-Europa zijn. Aan het reizen komt kennelijk geen einde.—Karel Steenbrink

Liever afbreken dan overdragen?

W.A. Shadid & P.S. van Koningsveld (red.), *Religie, cultuur en minderheden. Historische en maatschappelijke aspecten van beeldvorming*, Tilburg University Press, 1999, 184 blz., ISBN 90-361-9750-3

Deze bundel, resultaat van een conferentie, die van 30-31 maart 1999 in Leiden werd gehouden, biedt veel boeiends over moslims in Nederland en België. J. Goes en Gerard Wiegers bespreken publikaties uit Antwerpen en Amsterdam, diplomatieke en academische contacten uit de periode 1580-1700. Jan Slomp geeft een beeld van de Islam in de protestantse zending, vooral van de 19e en 20e eeuw. J. den Exter vertaalt voor ons enkele fatwa's van de Turkse regeringsinstelling *Diyanet* en daarnaast een geluidscassette met islamistische propaganda, te koop in Beverwijk. R. Strijp analyseert naar aanleiding van een gebedsruimte in een ziekenhuis in Tiel de spanningen tussen verschillende groepen moslims. Shadid en Van Koningsveld bespreken het beeld van de imam in de Nederlandse publieke opinie en politieke debatten, ook vergeleken met de Franse situatie. Het meest onthutsende artikel was voor mij wel de zeer precieze en goed gedocumenteerde bijdrage van Herman Beck over de plannen tot nieuwbouw van een Turkse moskee in Tilburg. Het verhaal over de niet geslaagde zoektocht naar een lokatie, durende van 1991-1998 levert een beeld op van uitstellen, huichelarij, uitvluchten en oneigenlijke argumenten. De katholieke kerk gaat er ook niet vrij uit: niet minder dan negen kerken werden aan de katholieke eredienst onttrokken, waarvan zeven werden afgebroken en de andere twee een nu in gebruik zijn als

kantoor van een verzekeringsmaatschappij resp. wijkcentrum. Maar het bisdom beroept zich kennelijk op 'besluiten genomen tijdens het Tweede Vaticaans Concilie', waardoor alleen uitwisseling van kerkgebouwen zou zijn toegestaan met geloofsgemeenschappen die aangesloten zijn bij de Wereldraad van Kerken (blz. 53).

Door dit laatste antwoord heeft het bisdom zich geschaard in de rij van zoekers naar oneigenlijke argumenten. Op het IIe Vaticaans Concilie kan in deze geen beroep gedaan worden: de door de bisschoppen zelf ingestelde ROMC, stuurgroep voor de Relatie-Opbouw Moslims-Christenen adviseerde in 1983 de bisschoppen om voorzichtig te zijn in concrete gevallen, maar als algemeen beleid aan te houden dat 'verkoop van katholieke kerken aan moslims: moeilijk maar aanvaardbaar' is (aldus *Informatiebulletin Biltstraat 121*, 11 febr. 1983). Daarop is nooit een officiële stellingname gekomen, alleen informeel gezegd, dat Canones 1210 en 1211 van het nieuwe Kerkelijke Rechtsboek behoren te worden gerepeeteerd, waardoor simultaan gebruiken van katholieke kerken door niet-christelijke religies is uitgesloten. Maar Canon 1212, die de bisschoppen het recht geeft om kerken aan de katholieke eredienst te onttrekken (*prophanatio*) wordt in dit verband niet gebruikt, terwijl dit voor wie echt wil toch de juiste weg lijkt, ook al zwijgen de grote internationale commentaren op het nieuwe wetboek helemaal over deze mogelijkheid, die immers nieuw en uniek is. Het lijkt ons verder, dat de gevoelens en inzichten en gevoelens ten opzichte van de sacraliteit van heilige ruimten, bijzonder kerkgebouwen, ook aan ontwikkelingen onderhevig kunnen zijn. Het is te hopen dat de publikatie van de wrange Tilburgse geschiedenis tot een vernieuwd debat over deze zaak zal leiden.—Karel Steenbrink

Evenementen en ontmoetingen

Ontmoetingsdag moslims-christenen

Ontmoetingsdag moslims-christenen op 20 juni in de moskee HDV Sefaat te Heereveen over de betekenis van de multiculturele samenleving voor kerk en moskee en geestelijke verzorging in azc's en justitiepastoraat. Info: werkgroep moslims - christenen tel.0591/613393

Interreligieuze Studiedag

Interreligieuze Studiedag met joden, christenen, moslims, hindoes en boeddhisten rond het thema *geweld* op 2 november 2000. Organisatie: Sectie Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken in Nederland. Plaats: LDC SoW-kerken, J.Haydnlaan 2a te Utrecht. Info: Berry van Oers tel.073-6145159

Studiedag voor islamvoorlichters

Studiedag voor islamvoorlichters vanuit de kerken op 11 oktober 2000 over *het gebruik van de Koran bij voorlichting* met imam A.van Bommel. Organisatie: de kerkelijke bureaus voor de ontmoeting met moslims. Plaats: LDC SoW-kerken, J.Haydnlaan 2a te Utrecht. Info: Berry van Oers tel.073-6145159

Cursus pastores

Cursus van 6 dagdelen voor pastores werkzaam in zorginstellingen te Utrecht najaar 2000. Organisatie: Cura Migratorium/ROMC i.s.m. Missiologisch Instituut Nijmegen. Info: Berry van Oers tel.073-6145159

Studiedag voor religieuzen

Studiedag voor religieuzen op 16 november 2000 over *missionair bezig zijn in een multiculturele samenleving*. Organisatie: CMBR i.s.m. Cura Migratorium/ROMC. Info: Berry van Oers tel.073-6145159

Internationaal congres

Internationaal congres *Convivencia, Enhancing Identity through Encounter between Jews, Christians and Muslims in Sevilla Spanje* van 2 tot 6 juli 2000. Organisatie: International Council of Christians and Jews. Info: ICCJ-secretariaat P.O.Box 11 29 D-64629 Heppenheim Duitsland tel.+49625293120

Tentoonstelling

Tentoonstelling 2000 jaar pelgrims naar Jerusalem: joden, christenen en moslims tot 2 november 2000 in het Bijbels Openlucht Museum, Profetenlaan 2 Nijmegen

Cursus over spiritualiteit

Cursus over spiritualiteit waarbij in gesprek wordt gegaan met mensen van verschillende religieuze tradities. Najaar 2000. Plaats: Kontakt der Continenten, Amersfoortsestraat 20 Soesterberg. Tel.0346-351755

begrip

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel. 073-6145159 (tstnr.3)